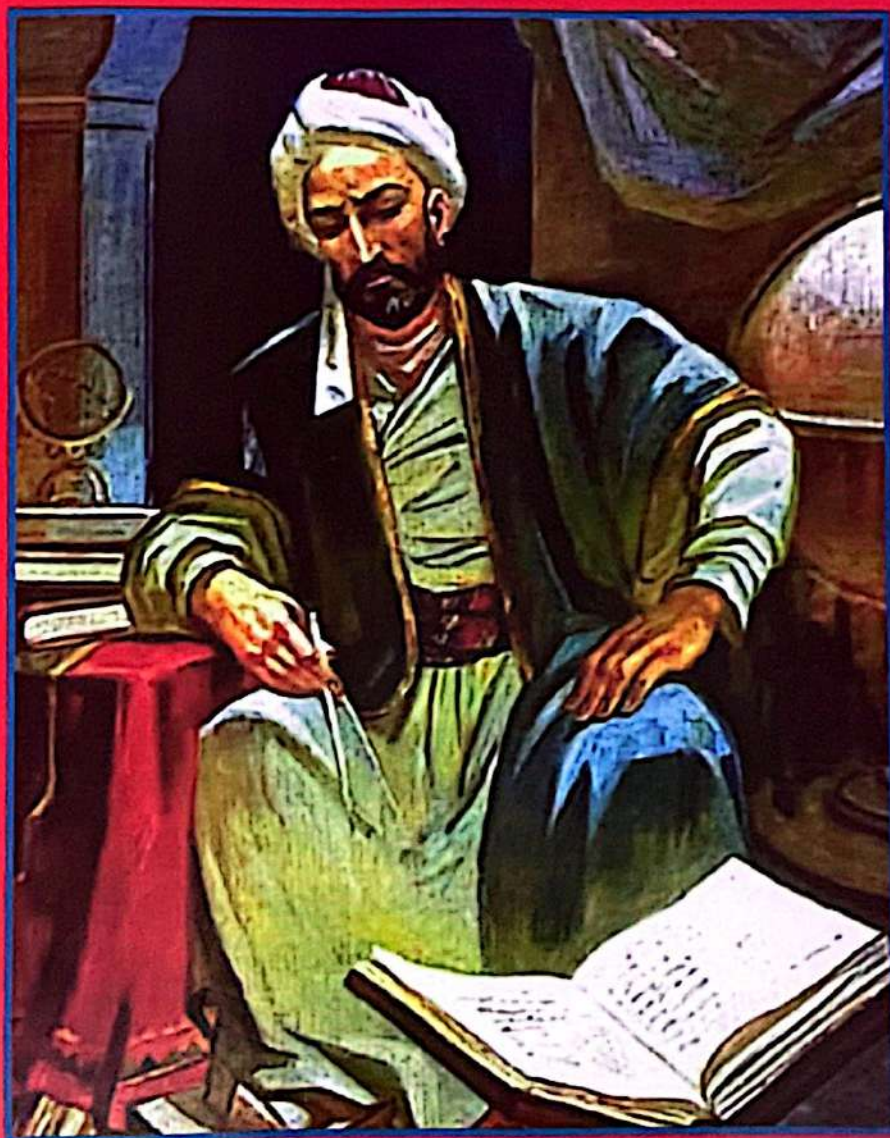

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2018

№ 1

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

**2018, № 1 (255)
(YANVAR-MART)**

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
(ELMİ-METODİK JURNAL)**

BAKI

+	V.Qurbanov – Dil təlimində inteqrasiyanın pedaqoji və psixoloji əsasları	3
—	S.Hüseynoğlu – Essenin məktəbdə tətbiqi	12
—	R.Qasimov – Əhməd Cavad yaradıcılığını tədris edərkən	18
—	R.Əliyev – Abbas Səhhətin uşaq şeirlərində dil və üslub xüsusiyyətləri	23
—	Ç.Rzayeva – Məhəbbət dastanlarında əgər və Cavid dramalarında üçüncü adam obrazı	29
—	S.Mərdanova – Öyrənək: Qədim Yunanıstanda natiqlik sənəti	35
—	P.Soltanqızı – Bəxtiyar Vahabzadənin "Fəryad" dramında insan ideali problemi	44
—	Ş.Əhmədova – Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında elmi-nəzəri problemlər	48
—	T.Vəliyeva – Nitq etiketlərinin nitq mədəniyyətində yeri və nitqdə rolu	58
—	Z.İsmayıl – Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətləri	64

ELM VƏ SƏNƏT KORİFEYLƏRİ

S.İbrahimov – Nəsrəddin Tusi	68
------------------------------------	----

Cildin 1-ci səhifəsində Nəsrəddin Tusi.

DİL TƏLİMİNDƏ İNTEQRASIYANIN PEDAQOJİ VƏ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Hazırda Azərbaycan dili dərsləkləri rabitəli mətnlər əsasında dinləyib-anlama, oxu, yazı, məzmun xətlərinin mənim-sənilməsindən ibarətdir. Dil qaydaları özü də rabitəli mətnlərin məzmunu və ya materialı əsasında motivasiya oluna bilər. Rabitəli mətnlə başlanan təlim işində ali məqsəd güdülür. Belə ki, şagirdlərin nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün belə mətnlər üzərində iş, necə deyirlər, həm əzəli və həm də əbədi məqsəddir. Dərsləklərdə verilən bir rabitəli mətdən bir parçaya diqqət yetirək:

*...Azərbaycan! On bir iqlim payından
Daş da, düzü, çiçəkləyir bu yerdə.
Havasından, torpağından, suyundan
Adam özü çiçəkləyir bu yerdə...*

Bu mətn parçasından iqlim, daş, hava, torpaq, su, ağıl məfhumları üzərində düşündürmək və cavab axtarmaq fənlərarası əlaqə sayəsində mümkün olur.

Deməli, elmlərarası inteqrasiya təlimin təbii axarında həyata keçən prosesdir.

İnteqrasiya təhsilin həm strategiyası və həm də son nəticəsi kimi müasir məktəbin vəzifəsi – təbiətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında tam və ya bütöv biliklər verməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin vacibliyini anlamaq üçün müəllim inteqrativ təlimin məzmunu və metodikasına yiyələnməklə yanaşı, həm də bir sıra özəllikləri, o cümlədən, uşağın şəxsiyyətinin ayrı-ayrı psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafına

yönəldilmiş inteqrasiyanın rolunu bilməlidir.

Ümumiyyətlə, elmi biliklərin məzmunu ilə bağlı qarşılıqlı əlaqələrin (dərinləşmə, gizləndiyi üçün) aydın müstəvidə olmaması bəzən şagirdin dünya haqqında təsəvvürlərinin formalaşmamasına gətirib çıxarır. Halbuki bilik bütöv məfhumdur və şagirdə də tam şəkildə çatdırılmalıdır.

V-XI siniflərin şagirdlərində yaradılan dildaxili əlaqələrə dair inteqrativ biliklər, formalaşdırılan bütöv anlayışlar sözlərə görə öz müxtəliflikləri ilə müəyyənləşir.

Azərbaycan dilində verilən bilikləri, yəni məzmundaxili əlaqələri dərk etmədən təlim prosesində həmin əlaqələrə istinad nöqtələrini, yəni kəşimə imkanlarını tapmaq və metodikalar tətbiq etmək qeyri-mümkündür. Əgər bunların hər ikisi müəllimə aydın olarsa, inkişafetdirici təlim mexanizminin çox optimal bir şəkil alması üçün heç bir şübhə yeri qalmaz.

Danışıq səslərinin söz, sözlərin birləşərək söz birləşməsi və ya cümlə yaratması amilini şagird hər dəfə müəllimin nümayiş etdirdiyi təcrübələr əsasında müşahidə edərsə və anlayırsa, deməli, onda həm dünyada baş verən digər səslər və nitq səsləri haqqında da bitkin anlayış yaranacaqdır. Yaxud da şagirdə nitq anlayışından və ya nümunələrindən nitqin hissələrinə doğru analizləri görmək və bunları yerli

gəldikcə sintez etmək bacarıq və qabiliyyəti formalaşdırlarsa, bu, analitik-sintetik təfəkkürün yaratdığı bütöv, tam bir obrazdır.

Linqvopsixoloji tədqiqatlarda dilin təfəkkürə qarşılıqlı əlaqəsi fənlərarası əlaqədir və forma və məfhum əlaqəsinin şərh olunmasından ibarətdir.

Linqvopsixoloji tədqiqatların integrativ anlayışlar formalaşdırma məqsədli qurulması üçün öyrənilən obyekt insanın təbiətə və cəmiyyətə münasibətində dilin rolu əsas predmet kimi vurğulanmalıdır. Bu zaman təlim fəaliyyəti integrativ anlayışlara aparıb çıxarmış olar.

Böyük pedaqoq V.A.Suxomlinski hesab edirdi ki, uşaqlıq dövrü – dünyanın hər gün kəşf edilməsidir və bunu elə etmək lazımdır ki, bu kəşf birinci növbədə təbiətin, insanın və vətənin dərk edilməsi, uşağın beyninə və ürəyinə əsl insan gözəlliyi, əzəmətli və heç nə ilə müqayisə olunmayan təbiətin və vətənin gözəlliyi həkk olunsun. O, belə düşünürdü ki, uşağı ətraf mühitin cisimləri ilə əlaqədə tanımaq lazımdır, yəni «dünyanı elə göstərmək lazımdır ki, həyatın bu kiçik hissəsi uşaqların gözü önündə göy qurşağını bütün rəngləri ilə oyansın».

I.P.Pavlov sübut etmişdir ki, uşağın ətraf mühiti hissi dərk etməsinin fizioloji əsasını görmə, eşitmə, daddılma, qoxu və digər analizatorların birgə harmonik fəaliyyəti təmin edir. İdrak prosesində analizatorlar nə qədər çox olarsa, təsəvvürlər bir o qədər dolğun və məzmunlu, rəngarəng və zəngin olar. Lakin bununla yanaşı, dünya haqqında təsəvvürlər fiziki məlumatlar toplusu halına gətirilməməlidir. Azərbaycan dilində götürülmüş sözün və ya cümlənin geniş nitqə çevrilməmiş

mahiyyətinin dərk edilməsi ilə kifayətləndikdə nitq haqqında bütöv şəkildə təsəvvür yaratmaq çətindir.

Məktəbdə hər bir uşağa nitq inkişafı ilə bağlı fərdi yanaşma vacibdir. Lakin bu termini ştampla çevirdikdə, bu sözün arxasında nəyin dayandığı, demək olar ki, unudulur. Təcrübə apardığımız məktəblərdə ana dili müəllimlərinə «təlimdə integrativ anlayışlar yaratmaqla fərdi yanaşma nə deməkdir?» sualı ilə müraciət etdikdə, bu cür cavabları eşitdik: dil duyumu və yaradıcı təxəyyülü güclü olanlar üçün fərdi tapşırıqlar hazırlanmalıdır; dərsi qavramaqda çətinlik çəkən uşaqlara qarşı yüksək diqqət ayrılmalı və əlavə məşğələlər keçirilməlidir və s.

Bu mənada «Fərdilik» anlayışının bir neçə izahına nəzər salmaq:

«Fərdilik – insanın öz həyat yolunu seçərkən və planlaşdırarkən realizə olunan orijinallıqdır. Şəxsiyyətin fərdi cəhətlərinin inkişaf etməsi müxtəlif yaş dövrlərində spesifik xüsusiyyətlərlə ifadə olunur. Uşaq cəmiyyəti böyük cəmiyyətdən düşünmə tərzinə görə kəskin fərqlənir. Uşaqlar özlərini inkişaf etdirərək, uşaq ünsiyyəti vasitəsilə yaşlı cəmiyyətinin mədəniyyətini yaradır. Əgər uşaqlara «öz orijinal mədəniyyəti çərçivəsində sərbəst inkişaf etməyə imkan verilsə, yalnız bu halda təlim prosesinə müasir yanaşmadan danışmaq mümkündür».

«Fərdilik cəhəti özünü temperamentdə, xarakterdə, vərdislərdə, üstünlük təşkil edən maraqlarda, dərk etmə prosesinin keyfiyyətində, bacarıqda, fərdi yaradıcılıq üslubunda və s. büruzə verir. Adları çəkilən psixoloji xüsusiyyətlərə eyni ilə malik iki insan yoxdur – insanın şəxsiyyəti öz fərdiliyində təkrar olunmazdır».

Beləliklə, fərdiliyin ümumi quruluşunun temperamentdə, xarakterdə, maraqlarda, qabiliyyətdə olması faktları və xüsusiyyətləri professor Ə.Əlizadə tərəfindən dəqiq tədqiq edilmişdir (2, 99-103).

Şagirdlərin əqli qabiliyyətində kifayət qədər fərqli cəhətlər – məsələn, yaradıcı təfəkkür və təxəyyül kimi fəaliyyət növlərinin nisbəti vardır. Bu yaşda yaradıcı qabiliyyətli uşaqlar (fizioloqlar onları sağ yarımkürəli kimi xarakterizə edirlər), onların təxəyyülü geniş olur və eksperimentlər aparmağı xoşlayırlar. Belə uşaqlar emosionalıq, çılgınlıq, qeyri-ixtiyari yaxşı yaddaş kimi xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər.

Təfəkkür qabiliyyəti nisbətən yüksək inkişaf etmiş uşaqlar isə (fizioloqlar onları sol yarımkürəli kimi xarakterizə edirlər) daha çox danışıq qabiliyyətinə malik olurlar. Belə uşaqlar bilik əldə etməkdən və onların tətbiqi yollarını axtarmaqdan zövq alırlar. Bu kateqoriya yaşlarına uyğun olmayan yüksək özünüidarəetmə səviyyəsinə malik olurlar, onlar qayda-qanunlu, idarə olunan fəaliyyət növlərinə üstünlük verirlər, elə buna görə də onlarda yaddaş daha güclü inkişaf edir.

Uşaqlar bir-birindən özünü və dünyanı dərk etmə müxtəlifliyi ilə seçilirlər. Təfəkkür qabiliyyətli uşaqların əsaslandığı işarələr sistemi daha çox söz xarakteri daşıyır. Yaradıcı qabiliyyətə malik uşaqların istifadə etdiyi işarələr sisteminin əsasını isə obraz təşkil edir.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dərk etmənin əsasını həm söz, həm də əyani təşkil etməli, obyekt və hadisələrin hissiyyət orqanlarına birbaşa təsiri olmalıdır. Uşaqlar ətraf mühitlə, dünya ilə ünsiyyətdə «hissiyyətli təcrübəyə» (142,

86) və bunu rəsmdəki, musiqidəki, danışılan söhbətlərdəki obrazlarla müqayisə etmək imkanına malik olmalıdır; öz hissələrini söz ilə ifadə etməyi təcrübədən keçirməlidir. Şagird üçün fəaliyyətin nəticəsi o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, o, özünü və digərlərinə təkcə fəaliyyət prosesinə görə deyil, həm də onun nəyi daha yaxşı bacarması və ya nəyin daha yaxşı alınması nisbətində qiymət verməyə başlayır. Burada hər bir uşağın özünün sərbəst əldə etdiyi nəticədən zövq ala bilməsi vacib şərtidir.

Müasir təhsildə üstünlük verilən başlıca məqsəd uşağın şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu da təlim prosesinin humanistləşdirilməsi, uşağın əsaslı inkişafı üçün potensialın yaradılması ilə əldə olunur. Bu məqsədə çatmaq üçün integrasiyalar yaradan təlimdən daha çox istifadə olunmalıdır.

Təhsildə integrasiya prosesləri – psixoloji və pedaqoji baxımdan təhlili zəruri olan, kifayət qədər mürəkkəb, göstəricilərinin müxtəlifliyinə görə kompleks və çoxşaxəli bir anlayışdır.

İntegrasiya əsasında qurulan təlimin əsas məqsədi nəticə etibarilə dünya haqqında bütöv təsəvvür yaratmaq olmaqla şagirdlərin əqli inkişafının təmin edilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də biliklərin psixofizioloji əsaslarını, əsas təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının faktiki xüsusiyyətləri haqqında dəqiq təsəvvürləri müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, bilikləri qavrama mexanizminin və onların integrasiya prosesi iki psixoloji konsepsiyaya: əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması nəzəriyyəsi (P.Y.Qalperin, A.N.Leontyev, N.F.Talızina) və əqli fəaliyyətin assosiativ-

reflektor təbiəti təliminə (E.N.Kabanova, Meller, N.A.Mençinskaya, Y.A.Samarin) söykənir.

N.F.Talızina inteqrasiya proseslərinin əhəmiyyətini artıq maddi və ya maddiləşdirilmiş formada təqdim olunmuş məlumatın xarici plandan daxili plana, mərhələli keçidinin psixofizioloji mexanizminin özündə, əqli planı isə əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşması prosesində araşdırır. Bu konsepsiya yeni biliklərin formalaşması mexanizmini işə salır, öyrədilən şəxsin həyata keçirdiyi ardıcıl fəaliyyətin (maddi şəkildə olan obyektə fəaliyyət, xarici nitq şəklində fəaliyyət, özü haqqında xarici nitq, daxili nitq düşüncə fəaliyyəti kimi) inteqrasiya sayəsində ətraf mühitdən alınmış obyektiv informasiya şagirdin beyninə həkk olunaraq onu zənginləşdirir.

Bu konsepsiya, əlbəttə, biliklərin sintezinə, əlaqələrin yaranmasına və onların təlim prosesində sisteminə psixoloji cəhətdən meydan açır.

Y.A.Samarin tərəfindən tədqiq olunmuş əqli fəaliyyətin assosiativ-reflektor təbiətinin psixofizioloji nəzəriyyəsi inteqrasiya proseslərinin özünü bürüzə verməsinə yönəlmişdir. Assosiativ təfəkkür haqqında nəzəriyyənin əsasını müəllifin – hər bir bilik assosiativdir, biliklər sistemi isə assosiasiyalar sistemidir – fikri təşkil edir. Təqdim olunmuş təsnifata əsasən təlim prosesində yaranan assosiasiyalar (assosiasiya latın dilindən tərcümədə «birləşdirmək» deməkdir) pillə-pillə çətinləşən bir neçə növə ayrılır: lokal, xüsusi sistemli, daxili sistemli və sistemlərarası.

Müəllif lokal assosiasiyalara verilən faktlar çərçivəsində yaranmış ən adi əlaqələri aid edir; bu da o deməkdir ki, inteqrativ əlaqələr elementar hissələrə

bölünmədikdə daha sadə təsir bağışlayır.

Y.A.Samarinin xüsusi sistemli assosiasiyalar adlandırdığı sistemli assosiasiyalar səviyyəsində isə assosiasiyalar konkret mövzu və ya cisim, anlayış haqqında materialın öyrənilməsi zamanı yeni faktlar və anlayışlar daha əvvəl əldə edilmiş faktlarla müqayisə olunanda yaranır. Bununla da, biliklərin ən adi ümumiləşdirilməsi baş verir, lakin bir-birinə yaxın biliklərlə uyğun gəlmir. Bu mərhələdə şagirdlərdə analitik-sintetik fəaliyyət növü yaranır.

Fənnin mövzularının, kursun bölmələri arasında yaranan səbəb-nəticə, zaman, kəmiyyət əlaqələrini özündə əks etdirən və bu zaman öyrənilən obyekt çərçivəsində biliklərdən geniş istifadə olunan inteqrasiya əlaqələrini tam bilik sistemini (bioloji, fiziki və s.) təmin edən fəndaxili assosiasiyalar adlandırırırlar.

Sistemli assosiasiyaların yüksək mərhələsi və buna uyğun olaraq, əqli fəaliyyətin yüksək pilləsi müxtəlif didaktik materialların arasında yaranan əlaqədir və ya sistemlərarası assosiasiya, müxtəlif bilik sistemlərini birləşdirir, ümumiləşdirir, cisim və ya hadisənin müxtəlif rəqurslarından öyrənilməsinə imkan verir. Bu assosiasiyalar mərhələsində ümumi anlayışlar yaranır, müxtəlif bilik sahələrinin qovuşmasında qarşılıqlı əlaqələr baş verir. Beləliklə, assosiasiyaların inteqrasiyasının inkişaf dinamikasının təməli qoyulmuş olur, lokal və xüsusi sistemli fəndaxili assosiasiyaların əsasını təşkil edir, sonuncu isə öz növbəsində fənlərarası assosiasiyalar yaradır.

Qeyd olunan psixoloji amil, Y.M.Kol-yaqina, O.L.Aleksenko, Y.A.Kustova, Y.Y.Kustovanın və başqalarının fikrincə,

məktəbdə təlimin mümkün inteqrasiyasının əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə şərait yaradır. Y.A.Samarin qeyd edir ki, məktəbdə assosiativ təfəkkür nəzəriyyəsinə görə, inteqrasiya kəmiyyət xarakterli olmalıdır – «hər şeydən bir az» və uşaqlar anlayışlar haqqında yeni-yeni məlumatlar alaraq, biliklərinin dairəsini (idrakda spiralvari hərəkətlə) sisteməlik olaraq artırır və genişləndirirlər.

Beləliklə, məktəbli üçün səciyyəvi sayılan lokal assosiasiyaların olması, həmçinin xüsusi sistemli assosiasiyaların formalaşmasının başlaması imkanı inteqrasiyanın əsasını təşkil edir.

Elmi-pedaqoji ixtisas ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, bu gün heç bir pedaqoji lüğətdə, pedaqoji ensiklopediyada və ya məlumat kitabçasında «inteqrasiya» anlayışının tərifini yoxdur, halbuki pedaqoji və metodik ədəbiyyatda kökündə «inteqrasiya» sözü olan çox sayda terminlərdən geniş istifadə olunur. Məsələn, inteqrasiya olunmuş və «inteqrativ» kurslar, «inteqrasiyalı» təlim, «inteqrasiya» əsasında dərs və s. Lakin bu gün bir sıra pedaqoji tədqiqatlarda alimlər pedaqoji inteqrasiya fenomeninə tərif verməyə çalışırlar:

İnteqrasiya – «bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan, ətraf mühitə analoji yaradılan dərs fənlərinin sistemidir. İnteqrasiyanın əsasını – dünyada hər şey bir-biri ilə əlaqədədir, asılı olmayan heç nə yoxdur – aksiomu təşkil edir»;

İnteqrasiya – «sistemin böyük orqanik vəhdətə doğru hərəkət etməsidir»;

İnteqrasiya – «fərqlənmə prosesləri ilə yanaşı, baş verən elmlər arasında yaranan əlaqə və yaxınlaşma prosesidir və fənlərarası əlaqənin keyfiyyətə yeni təlim pilləsinə keçidinin yüksək formasıdır»;

İnteqrasiya – təbiət qanunlarının ümumilik və vəhdətdə götürülməsi və subyekt tərəfindən dünyanın tam dərk edilməsi əsasında təhsilin məzmununun təşkilinin aparıcı formasıdır»;

İnteqrasiya – «bilik və bacarıqların bütövlüyünü təmin etməyə yönəldilmiş müəyyən fənlərin sərbəst bir sistemdə sintez olunması, məqsədyönlü birləşməsidir».

Məlumdur ki, müəllimlərin bir çoxu pedaqoji inteqrasiya anlayışının prosesual aspektinə daha çox istinad edirlər. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki inteqrasiya praktik müstəvidə daha faydalı və konkretidir.

Bütün bu tutuşdurmalar göstərir ki, pedaqogikada inteqrasiya anlayışının daha dolğun tərifini V.S.Bezrukova vermişdir. Onun fikrincə, pedaqoji inteqrasiyanın müxtəlif cür əsaslandırılmış tərifini vermək mümkündür.

Pedaqoji inteqrasiya – komponentlərinin bölünməz olduğu, yeni obyektivlik – monoobyekt, yeni quruluş, əlaqəyə girən obyektlərin yeni funksiyalarına malik olan qarşılıqlı əlaqənin (təhsilin hissələri, təhsilin mərhələləri) yüksək formasıdır. Bu tərif, zənnimcə, inteqrasiyanın spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla «qarşılıqlı əlaqənin yüksək formasıdır» fikri ilə əsaslandırılmışdır.

Pedaqoji inteqrasiya – məzmunun, təhsilin müxtəlif bölmələrində həyata keçirilən və şagirdlərin hazırlıq işinin intensivləşdirilməsinə yönəlmiş təlim və tərbiyə prosesinin təşkili formalarının məqsəd və vəzifələrinin vəhdətdə olmasının yüksək formasıdır. Bizə görə, burada tərif təhsilin məzmunu anlayışı ilə daha əsaslı sayıla bilər.

Pedaqoji inteqrasiya – şagirdin hazırlığının bir neçə bölümünün təlim-tərbiyə

prosesinin müxtəlif komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında iriləşmiş pedaqoji vahidlərin yaradılmasıdır. Fikrimizcə, bu tərif iriləşmiş pedaqoji vahidlər anlayışı ilə əsaslı sayıla bilər.

Aparılan müqayisələr nəticəsində meydana çıxan əlamətlərin obyektiv nəzəri qiyməti bizə pedaqogikada «inteqrasiya»nın tərifini deməyə əsas verir. Pedaqoji proseslərdə orqanik inteqrasiya həm də prosesin effektivliyi və nəticənin keyfiyyəti təkcə komponentlərin quruluşca əlaqəsindən deyil, həmçinin onların potensial imkanlarının, maraqlarının, məqsədlərinin və hətta pedaqoji sistemin obyekt və subyektinin əhval-ruhiyyəsinin biri-birinə təsirindən asılı olmasını nəzərə almağı tələb edir. Bununla yanaşı qarşılıqlı təsirin təzadlı xarakteri eyni dərəcədə həm müsbət, həm də mənfi və yaxud da neytral nəticələrə gətirib çıxara bilər [1, 109-115].

Əgər məqsədyönlü təşkil olunmuş strukturlu əlaqələri insanın gələcək və ya perspektivli işə yönəlməsinin energetik bazası ilə birləşdirsək, qarşılıqlı təsirin mahiyyəti tamamilə aydınlaşar. Başqa sözlə, pedaqoji sistemlərdə şəraitlər sanki kənarada yaradılır, lakin onlar müəllimi və onun şagirdlərini öz məqsədlərinə sövq etdirməlidir ki, bu məqsədlər də öz növbəsində, qarşılıqlı dəyişiklik və inkişafa gətirib çıxaran daha ümumi məqsədlərə inteqrasiya olunsun.

Pedaqoji inteqrasiya – şagirdlərin özlərini inkişafa aparan təhsil sistemi çərçivəsində təlimin məzmunu, forma və metodlarının eynitipli hissələrinin və elementlərinin məqsədyönlü təşkil olunmuş strukturlu əlaqəsidir.

Təlimdə «inteqrasiya» anlayışı bir neçə mənə kəsb edə bilər.

- Əvvəla, o, şagirddə dünya haqqında tam təsəvvür yaratmalıdır (burada inteqrasiya təlimin məqsədi kimi nəzərdən keçirilir). Belə inteqrasiya nəticəsində şagird dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin sistem şəklində birləşməsini ifadə edən biliklər qazanır, dünyanı və ya sistemləri elementlərin bir-biri ilə əlaqəli olduğu vahid vəhdət kimi təsəvvüründə canlandırır.

- İkincisi, biliklərin bir-birinə yaxınlaşmasının ümumi bünövrəsinin tapılmasıdır (burada inteqrasiya təlim üsuludur). Uşaqlar artıq əldə edilmiş ənənəvi fənn bilikləri ilə yanaşı, dünyada baş verən hadisələr haqqında yeni-yeni məlumatlar alır, onları sisteməlik olaraq artırır və genişləndirirlər (idrakda spiralvari hərəkət edərək).

- Üçüncüsü, şagirdlərin inkişafının nəticə göstəricisi kimi. Təlimdə inteqrasiya müasir elmi təfəkkür üsulu kimi xarakterizə olunur. Şagirdlər üçün obyektin müşahidəsi təcrid olunmuş element deyildir. Təlimin məqsədi müqayisə edərək, nəticə çıxararaq, verilən obyektə müxtəlif dərk etmə sayəsində yaranan təsəvvür və anlayışlar nəticəsində müxtəlif sahələrdən öyrənməkdir. Təfəkkür proseslərinin müxtəlif formaları ilə cismi hadisələr arasında əlaqənin yaranması şagirdlərin fəaliyyətinin bütövlüyünü, sistemli olmasını təmin edir.

Psixologiya sahəsində aparılan elmi tədqiqatlar bizə onu təsdiqləməyə imkan verir ki, inteqrasiya əsasında qurulmuş təlim nəinki mümkündür, hətta əsaslandırılmış şəkildə olduğu üçün vacibdir. Belə ki, inteqrasiya sadəcə hissələrin bütöv şəkildə birləşməsi deyil, həmçinin kəmiyyət və keyfiyyət baxımından dəyişikliklərə

gətirib çıxaran sistem kimi müxtəlif mərhələli olmasıdır.

Pedaqoji inteqrasiyanın mərhələləri məsələsində müəlliflər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Belə ki, V.P.Aberqan təlim prosesində inteqrasiyanın aşağıdakı mərhələlərini ayırır: 1) fənlərarası əlaqələr, 2) didaktik sintez, 3) bütövlük.

İnteqrasiya prosesinin üç mərhələyə bölünməsinə Y.Ş.Kərimov da təsdiqləyir. O, inteqrasiyanı ilkin (təlim prosesinin yalnız onun məzmunu baxımından müasirləşməsi), orta (təlim prosesinin komponentlərinin kompleksləşdirilməsi) və yüksək (yeni törənməşlərin tam sintezi) mərhələlərə ayırır.

İ.Kolojvari, L.Seçenikova inteqrasiyanın 4 mərhələsini qeyd edir: 1) təfəkkür prosesinin və ümumi dərslər bacarıqlarının inteqrasiya əsaslı kursda intensivləşməsi; 2) dərslər fənlərinin anlayış-məlumatlı sahələrinin birləşməsi; 3) materialın müqayisəli-ümumiləşdirici öyrənilməsi; 4) faktların sərbəst müqayisəsi, anlayışlar və hadisələr arasında əlaqələrin yaradılması, əldə olunmuş bacarıqların birgə tətbiqi.

Göründüyü kimi, qeyd olunan mərhələlər müxtəlif yanaşma baxımından fərqlənir və çox aspektlidirlər. Belə hesab edirik ki, pedaqoji inteqrasiyanın mərhələlərinin müxtəlif olması son on ildə pedaqoji ədəbiyyatda geniş istifadə edilən «təhsilin məzmunu» və «təlimin məzmunu» termininin qarışdırılması ilə əlaqədardır. Onlar arasındakı fərq «təhsil» və «təlim» anlayışlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Belə ki, əgər təhsil bilik, bacarıq və təcrübənin əldə olunması, dünyagörüşünün formalaşması, şəxsi keyfiyyətlərin inkişafı nəticəsində yaranan dəyişikliklərin

məcmusudursa, deməli, təhsilin məzmunu Dövlət təhsil standartlarında bilik, bacarıq və vərdislərə tələb formasında qarşıya qoyulan (arzu olunan) nəticədir.

Burada vəsaitə məqsəd qismində çıxış etdiyi kimi təlimin məzmunu da təhsil məzmunu qismində çıxış edir. Təlimin məzmunu qismində müəyyən bilik sisteminin dərk edilməsinin potensial bacarığını ümumilikdə təmin edən dərslər məlumatı, tapşırıq və məsələlər kompleksi çıxış edir. Qapalı halda təlimin məzmunu dərslər planı şəklində göstərilmişdir, daha açıq şəkildə – dərslər proqramlarında, tam şəkildə isə – dərslərdə, dərslər vəsaitlərində, didaktik materiallarda, müəllim tərəfindən verilmiş informativ biliklərdə öz əksini tapır.

Fikrimizcə, pedaqoji inteqrasiyada mərhələlərə ayrılma bir aspektli olmalıdır. Apardığımız tədqiqat çərçivəsində təlimin məzmununda müəllimlərin yaratdığı inteqrasiya mərhələləri ilə bağlı V.T.Fomenkonun bu pedaqoji anlayışa yanaşması maraqlıdır. Məktəbdə inteqrasiya proseslərini tədqiq edərək, o, aşağıdakı mərhələləri qeyd edir: məzmunun inteqrasiya olunmasının minimal mərhələsi – bu, ənənəvi fənlərarası əlaqədir, «həm fraqmental xarakterli, həm də məzmunun müxtəlif keyfiyyətli sistemlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı dərk olunmasıdır».

T.Q.Braje də həmçinin ikimərhələli inteqrasiyanı daha əhəmiyyətli sayır. Onun fikrincə, inteqrasiya fəndaxili və fənlərarası ola bilər. S.Q.Şpileva isə hesab edir ki, bu təsnifata fəndənkənar inteqrasiyanı da əlavə etmək gərəkdir.

Ümumiyyət də, pedaqogikada inteqrasiya mərhələlərdən başqa, növlərə də ayrılır. V.T.Fomenko, A.Katolikov, İ.V.Koşmina inteqrasiyanı üfqi və şaquli

olmaqla iki yerə ayrılırlar. Üfiqi inteqrasiya dedikdə məzmunca oxşar bir sıra cisimlərin geniş yayılmış birləşməsi üsulu; şaquli inteqrasiya edilmə dedikdə isə, müxtəlif illərdə təkrar olunan materialın birləşməsi, müxtəlif mərhələlərlə birləşməsi, müəyyən anlayışlarda və ya mövzularda birləşməsi nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, inteqrasiya prosesləri üç mərhələli olur: fəndaxili, fənlərarası, sistemlərarası və V.T.Fomenkonun qeyd etdiyi kimi, belə inteqrasiyalar yüksək və ya orta səviyyəli inteqrasiyalardır ki, onlar da həm məzmunun seçiminə, həm də müəllimin konkret texnologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Dünya obrazının bütövlüyü prinsipi təhsilin elə məzmununun seçilməsi tələbini qarşıya qoyur ki, o, uşağa dünya haqqında təsəvvürləri vəhdət şəklində yadda saxlamağa və canlandırmağa kömək göstərsin, cisimlər və hadisələr arasında əlaqələrin müxtəlifliyinin dərk olunmasını və eyni cismi müxtəlif tərəflərdən görmək qabiliyyətinin formalaşmasını təmin etsin. Məhz elə bununla şagirdlərin dünyanı təbii olaraq dərk etməsi prosesi bərpa oluna bilər.

Şagirdin əqli fəaliyyəti onun inkişafı üçün müəyyən şəraitin yaradıldığı halda mümkündür. Ona görə də burada təlimin məzmunu, metodlar və formalarının inteqrasiyası böyük rol oynayır.

Bu proses müəllimlərin təcrübəsində inteqrasiyanın müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilir. Belə ki, pedaqoji fəaliyyətdə dəyişikliklərin bir çox hissəsi pedaqoji prosesin texnologiyası sahəsinə aiddir.

Beləliklə, inteqrasiya təlimi strateji məsələdir və yaxud da məqsəddir, habelə

bütün bura qədər deyilənləri ana dilindən öyrənilənlərə şamil etsək, deməliyə ki, fəndaxili inteqrasiya dil hadisələrini nitqə çevrilmələrə aparıb çıxaran başlıca xətt olmalıdır.

Fənlərarası inteqrasiya Azərbaycan dili təliminin onurğa sütununu təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən sözlərin hər biri bir elm sahəsini təşkil edir. *Səhhət, nitq, göylər, dəniz, təfəkkür, kosmos, idarəetmə, bitkilər aləmi, anlayış, hərəkət və sülh, səhra, inkişaf, qoruq, istehsal, triqonometriya, musiqi, fərdilik, günəş sistemi, fəlakət, vulkan, səadət, mexanika* və s. kimi anlayışları biz təbiət, humanitar və texniki elmlərə aid edə bilərik. Onları nitqimizdə mənasını ya bilərək işlədir, ya da işlətmək üçün dərk etməli oluruq. Məgər bu proses fənlərarası, elmlərarası, sahələrarası əlaqələr deyilmi?

Rabitəli mətnlərin oxusu və dərk olunması zamanı söz və anlayışın mənasının tapılması üçün ya həyat bilgisinə, ya tarixə, ya coğrafiyaya dair standartlara müraciət ediriksə, bunun məqsədi inteqrasiya etməkdir. Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya imkanlarını tapmaq və realizə etməkdə I-XI siniflər üzrə standartlara baxmaq tələb olunur. Həmin standartlara əlavələri meydana çıxarmaq həm də müəllimin yaradıcı işi ola bilər. Müəllim üçün hər bir sinfə dair Azərbaycan dili dərslərinə metodik göstərişlərdə fənlərarası əlaqə konturları verilir. Müəllimin vəzifəsi mövcud imkanları və əlavələri realizə etməkdən ibarətdir.

X-XI sinif "Azərbaycan dili" dərslərində ən geniş imkanlar məzmun xətləri arası fəndaxili və təlim olunan və olunmayan fənlər və elmlər arası əlaqələrdən ibarətdir. Təbiət, cəmiyyət, məntiq,

təfəkkür əlaqəlikləri humanitar, təbiət və texniki elmlər arası əlaqələrə aiddir. Gələcək müəllim bu sahəyə dərinləndirilməyə borcudur.

Inteqrasiya dilin (və ya dilçiliyin) daxili məzmununu diferensiallıqdan qurtarmağı nəzərdə tutur. Bu isə o deməkdir ki:

1) səs və hərf haqqında təsəvvürlərdən başlanan bilik və bacarıqlar şifahi və yazılı nitqdə ümumiləşmiş anlayışlar yaratmaqla, bütün ardıcıl proseslər özündən əvvəlkilərin əsasında yeniləri doğurmalı və ümumi anlayışlarda nəticələnməlidir;

2) danışmaq səsələrinin vahidlərinə (ton, tembr, fasilə, vurğu və orfoepiyaya) morfolojiya və sintaksis təlimində əsaslanma ilə, bir növ, fonogrammatik anlayışlar yaradılmalıdır, bunların təcrübə məsələləri nitq mədəniyyəti kimi əsaslandırılmalıdır;

3) təlimin metodları idrakın metodları kimi canlı müşahidələrdən abstrakt təfəkkürə, oradan da praktikaya aparıb çıxarılmalıdır;

4) fəndaxili inteqrasiya məqsədi ilə varisliyə əsaslanan təlim dişli çarxı xatırlatmalıdır; onun ötürücülüyü arasıksilməz proses və yaxud da konveyer şəklində qurulmalıdır;

5) fəndaxili əlaqə rabitəli nitqdən başlanan və rabitəli nitqə inteqrasiya olunan işlək təlimə çevrilməlidir. Dil, nitq və təfəkkür üçlüyünün dialektikasını nəzərdə tutan inteqrasiya əsl fəndaxili inteqrasiya

yadır. Ona da nitq zənginliyinin təfəkkür dərinliyinə və onun da dünyagörüşə keçid əlaqələrini yaradan inteqrasiya demək daha düzgündür;

6) dilin qaydalarının, normalarının mənimsənilməsi zamanı rabitəli nitqdən istifadə və son nəticə və ya meyar kimi şagirdlərin rabitəli nitqinin səviyyəsi sayılmalıdır;

7) fənlərarası inteqrasiya humanitar məsələlərin, məsələn, insan həyatının mədəniyyətlə, musiqi ilə bağlılığını, insanın onu əhatə edən təbiət və texniki sahələrə münasibətini qurmağı nəzərdə tutur;

8) inteqrativ təlim hərtərəfli inkişaf prinsipini gözləmək məqsədini nəzərdə tutur;

9) bütöv anlayışlar formalaşdırmaq, qlobal təfəkkür təbii etmək əzəli və son nəticə olmalıdır.

10) humanitar düşüncəni planetar təfəkkür və hətta təxəyyüllə uzlaşdırmaq fənlərarası əlaqənin məktəbdə sistemli qoyuluşundan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Inteqrativ kurikulum: mahiyyəti və nümunələr (müəllif qrupu)*. Bakı, 2005.

2. Əlizadə Ə. *Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri*. Bakı, "Pedaqogika", 2004.

3. Алхасов Я.К. *Интеграция обучения русскому языку на начальном этапе. Русский язык и литература в Азербайджане*. 2006, №1.

ESSENİN MƏKTƏBDƏ TƏTBİQİ

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ədəbiyyat fənni kurikulumunda şagirdlərin yazılı nitqinin inkiqaf etdirilməsi məqsədilə fərqli məzmununda işlərin (təpə, esse, məruzə, məqalə) yerinə yetirilməsi tövsiyə edilmişdir. Bu əsasında, tələb kimi nəli sürülmüşdür. Təbii ki, şagirdlərin yazılı işləri ədəbiyyat təlimində bu göstərişlərlə məhdudlaşmış; onlar, demək olar, hər dərəcə yazılı təqdimatlar hazırlayı, referat üzərində işləyir və s. Mütəllimlərlə görüşlərimizdə, dərslərin müzakirəsinə həsr olunmuş yığıncaqlarda nədən danışsın-danışsın, söhbət əvvəl-axır essenin üzərinə gəlib çıxir. Mütəllimlər bu yazı növünün məzmunu, forması, inşa ilə oxşar və fərqli cəhətləri barədə daha çox danışmasını arzulayı, suallar verir, deyilənlərlə razılaşmadıqları məqamlar da olur.

Əxər yeni proqrama (kurikuluma) necə düşür? Lap təsadüfən! Biz – ədəbiyyat fənni kurikulumu üzrə milli məsləhətçilər – əməkdar müəllim, dosent Bilal Həsəni və mən iş prosesində zəruri ədəbiyyatla təmin edilmədiyimizdən xarici dildən lazımı materialın müəyyən qismini özlümüz tərcümə edirik, böyük bir hissəsini isə tərcümə etdiririk, sistemli məlumat əldə etməyə çalışırıq.

Xarici ədəbiyyatla, daha dəqiq desək, kurikulum sənədləri ilə tanış olduqca qaribə mənzərə ilə qarşılaşırıq. Məsələn, kurikulum sənədlərində "XVIII əsr ingilis ədəbiyyatından dörd nümayəndənin olması", "Əsərin davamının yazılmasını əks etdirən işin icra edilməsi" tövsiyə edilsə də, esse, məruzə, referat və s. adı çəkilmirdi.

Görünür, bu tədqiqatdakı konkretləşdirmələr onlarda region, yaxud məktəb kurikulumlarının öhdəsinə buraxılır...

Maraqlıdır ki, hazırladığımız proqramın (kurikulumun) ilk variantı ekapənli-zadan keçirilərkən beynəlxalq məsləhətçilərdən bir nəfər (onu bizə hörmətli Önyor Abbasov təqdim etdi, deyəsən, milliyyətcə polyak iddi, adını unutmuram) proqrama esseni daxil etməyimizin əleyhinə çıxdı. Mən lap əvvəldən bu anlayışın sonada daxil olunmasının əleyhidarı idim. B.Həsəni isə bunun lehinə iddi. O, mənə etirazını belə əsaslandırdı ki, Azərbaycan dili fənni kurikulumunda bu anlayış əks etdirilib, bizim imtina etməyimiz yeniliyin əleyhinə çıxmış kimi qiymətləndirilə bilər. Bu məntiq mənə də razi saldı. (Bu, necə deyirlər, problemin yaranma tarixi kimi qəbul edilə bilər). İndi müəllimlərdən tez-tez eşidilən suallara baxaq: *Essenin özəl xüsusiyyətləri hansılardır? Esse inşa dan hansı cəhətləri ilə fərqlənir? Esse necə yazılmalıdır? və s.* Bu sualların cavablarını "Ədəbiyyat" dərslərlərində, əsasən, tapmaq mümkündür. Məsələn, VII sinfin "Ədəbiyyat" dərslərindəki (Bakışır, 2014) "İnşa və esseni necə yazmalı?" başlıqlı yazıda deyilir: "Yeddinci sinifdə... **mühakimə** xarakterli inşa, esse üzrə tapşırıqları yerinə yetirəcəksiniz. Mühakimə xarakterli inşa və essədə mövzu, problemlə bağlı şəxsi düşüncələriniz və mühakimələriniz önəmli yer tutmalıdır. Essenin quruluşunda sərbəstliyə, şəxsi münasibətinizin ifadəsinə daha geniş yer verə bilərsiniz." Dərsləkdə daha sonra yazılır: "Bilirsiniz ki, inşa və es-

senin hazırlanması bir-biri ilə əlaqəli olan üç mərhələdə iştirak etməsi tələb edilir: yazılı hazırlıq, yazının yerinə yetirilməsi, yazının müzakirəsi və qiymətləndirilməsi".

Bu üç mərhələnin hər birinin mahiyyəti dərsləkdə (səh. 163-165) nümunələrlə şərh edilmişdir. Bu üç mərhələnin ikincisinin (yazının yerinə yetirilməsi) şərhində oxuyuruq: "Planı hazırlayarkən yazının giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olduğunu diqqət mərkəzində saxlayın". Bu fikrin esse üçün şərti olduğunu qəbul etmək lazımdır. Çünki yuxarıda deyildiyi kimi, essenin quruluşunda sərbəstliyə geniş yer verilməsi məqbul hesab olunur. Məsələ bundadır ki, essədəki sərbəstliyin nədən ibarət olduğunu nəinki V və VI siniflərdə, heç VII sinifdə də şagirdlərin çoxu aydın təsəvvür etmir. Bunun mahiyyətinin dərk edilməsi və əməli olaraq yerinə yetirilməsi, artıq tədrisə göstərdi ki, tədricən, yuxarı siniflərə qalxdıqca bay verir. (Bu şərtlə ki, həmin yazı müntəzəm təbiiq edilsin). Plan tərtib edilməsi, planın üç hissədən ibarət olması və s. esseyə (şərti olaraq) ona görə aid edilmişdir ki, bu qəbildən yazıda müəyyən ölçü-biçimin, belə demək olarsa, əndazənin olduğu başa düşülsün. Məhz buna görə də, IX sinfin "Ədəbiyyat" dərslərində (səh. 183), şagirdlərin yaş səviyyəsi və təcrübəsi nəzərə alınaraq, esse haqqında, ondakı sərbəstliyin mahiyyəti barədə məzmunca mürəkkəb, həm də geniş məlumatın verilməsi məqsəduyğun sayılmışdır. Dərsləkdə deyilir: "*Essenin məzmunca inşa dan fərqləndiyini bilirsiniz. Sizə məlumdur ki, esse şəxsi düşüncələrinizi, hisslərinizi dilə gətirməyinizə, bəyan etməyinizə imkan yaradan yazı növüdür. Bu, seçdiyiniz sözlərdə, ifadələrdə, qurduğunuz cümlələrdə də əksini tapmalıdır. Sadə cümlələrdən, adlıq cümlələrdən daha çox istifadə etməyiniz faydalıdır. Sizə məlum olan bədii təsvir və ifadə vasitə-*

lərindən geniş istifadə etməli, yazınızın obrazlı olmasına çalışmalısınız. Bütün bunlar yazınıza yeni məzmun və forma ...

Essədə, inşa dan fərqli olaraq, nitqlərə, faktlara, rəqəmlərə sadələnməsinə yer vermək məqsəduyğun sayılır.

Essenin kompozisiyasında sərbəstliyin olması məqbul hesab edilir, başqa sözlə, onun quruluşuna, inşa dan fərqli olaraq, dəqiq meyarlarla yanaşılır. Məsələn, essədə birbaşa mətləbə keçmək, yazılı əsas məsələyə münasibətin bildirilməsi ilə həllənməyi mümkündür. Essədə (müqayisə xarakterli çıxılmaqla) bir fikirdən gəzlənmədən digərinə keçilməsi, başqalarına ziddiyyətli görünən nəticələrin çıxarılması (əlbəttə, bu, məntiqli olmalıdır) nəqşən hesab edilir...

Əgər esse ədəbi əsərlə əlaqədardırsa, onun mövzusu, ideyası, obrazları, müəllifin qaldırdığı problem barədə şəxsi mövqeyinizi ifadə etməyə say göstərməlisiniz".

Müxtəlif siniflərin ədəbiyyat dərslərində inşa və esse barədə deyilənlər (əlbəttə, ədəbiyyat müəllimləri yalnız bu məlumatlarla kifayətlənmirlər) bu yazıların özəlliyi və təbiiqi barədə şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaradır. Dərsləkdəki mülahizələrin müəyyən əlavə və izahlarla şagirdlərə mənimsədilməsi esse üzrə yazı işinin əmələgəlməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Dərsləklərdə verilmiş yığcam məlumatların hazırlanması üçün esse ilə bağlı fərqli mənbələrin (ədəbi-tənqidi, fəlsəfi və s.) araşdırılması, ensiklopediya və lüğətlərin mütaliə edilməsi, təhlil olunması lazım gəlmişdir. Elmi-nəzəri materiallarda bir janr kimi esse barədə fərqli, ziddiyyətli fikirlər çoxdur, həm də əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Esse ilə bağlı həmin mənbələrin əksəriyyətində təkrar olunan, üst-üstə düşən fikirlər, əsasən, bunlardır:

• həcmə yığcam olur;

- kompozisiya sərbəstliyi var;
 - müəllifin fərdi təəssüratını əks etdirir;
 - mövzu konkret olur.
- Mənbələrin bir qisminə müşahidə edilən ümumilik, əsasən, bunlardır:
- üslubunda obrazlılıq güclü olur;
 - dili danışq dilinə yaxın olur;
 - təsvir, təhkiyə, təhlil və s. səciyyəli ola bilər;
 - giriş, əsas hissə, nəticədən ibarət olur.
- Mənbələrin çox az qisminə özünü göstərən ümumilik də var:
- yığcam giriş olmalıdır;
 - ardıcıl olaraq tezis irəli sürülməli və o, dəlillərlə əsaslandırılmalıdır;
 - esse ədəbi növ kimi qəbul edilməlidir;
 - mövzusunə və məzmununa görə fəlsəfi, ədəbi-tənqidi, tarixi, bədii-publisistik və s. ola bilər.
- Anlaşıdır ki, bir janr kimi esse barədə mövcud ədəbiyyatda zəngin, həm də mübahisəyə yol açan kifayət qədər məlumat vardır. Bunu məktəb əsəsi barədə (özəlilyi diqqətə çatdırmaq üçün bu ifadəni işlətmək məqsəduyğundur) demək mümkün deyildir. Məktəb əsəsinin məqsədi, məzmunu, strukturu və s. barədə çox az yazıya rast gəlinir. Deyilənlərin əksəriyyəti də bir-birini təkrar edir. Xatırladaq ki, esse barədə fəlsəfi, filoloji və s. ədəbiyyatdakı fikirlər məktəb əsəsinin mahiyyətini, məqsədini, məzmun və strukturunu aydınlaşdırmaq və əsaslandırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, məktəb əsəsi sənət nümunəsi olan esse janrından bəhrələnməklə yaranmış və bu zəmində də formalaşmışdır. Onları eyniləşdirmək, yaxud aralarına "çin səddi" çəkmək doğru deyildir. Onların arasındakı nisbət "bədii oxu" ilə "ifadəli oxu" anlayışlarının arasındakı nisbət kimidir. Birincilər sənətdir, onları yaşadanlar peşakarlardır, ikincilər

təhsilənlərin bədii, estetik inkişafına, müstəqil düşüncə və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına yönəlik təlimi fəaliyyətdir. Bir janr kimi esse barədə nəzəri məlumat bizim üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, məktəb əsəsinin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında, tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsində təcrübə, pedaqoji tədqiqat, xüsusən eksperiment daha vacibdir. Ümumiyyətlə, xarici ədəbiyyatdan bir-iki fikir əxz etməklə bu və ya digər problemin əsaslı həlli mümkün deyildir. Bu mövqeyi bəziləri anlamaq istəyir ki, fərqli metodologiya, fərqli ənənə, təhsilin məzmunundakı müxtəliflik və s. xaricdə əldə olunmuş uğurlu təcrübənin bizdə sistemli tətbiqi hələ bir yana, heç müəyyən ardıcılıqla tətbiqinə də imkan vermir. Bu istiqamətdəki cəhdlər (dərslik sahəsində bunu daha aydın gördük) bizdə iflasa uğrayacaqdır. Xaricdən uğurlu təcrübəsinin mükəmməl öyrənilməsi, eksperimentlə yoxlanılması, elmi-metodik baxımdan əsaslandırılması, bizdə müvafiq olanlarla uzlaşdırılması, sınaqdan keçirilməsi belə bir imkanı yarada bilər. Diqqət edin: ABŞ-da və Böyük Britaniyada əsərdən tələbələrə bilik və bacarığını qiymətləndirmək üçün etibarlı vasitə kimi istifadə olunur. İndi təəvvür edin ki, yuxarıda sadələtdiklərimiz reallaşdırılmadan biz də bu yolu seçmişik, nəticə necə olacaq? (Tələbələrə hazırdakı yerinə yetirdikləri müstəqil işin – səhvən "sərbəst iş" adlandırırırlar – gününə düşməyəcəkmi?..)

Məktəb əsəsindən danışılan bəzi yazılarda belə bir ifadəyə rast gəlirik: *esse (sərbəst inşa)*. Bunu işlədən müəlliflərin fikrincə, esse elə sərbəst inşa deməkdir. Əlbəttə, yanlış fikirdir. Hələlik onu qeyd edək ki, əgər esse sərbəst inşa olsaydı, heç onun adını çəkməyə ehtiyac qalmazdı, elə birdəfəlik sərbəst inşa yazılardı. Bu qəbildən

yazılarda əsəsin kompozisiyasındakı sərbəstlikdən gen-bol danışılır, amma onun qarşısında belə bir ciddi tələb qoyulur: əsədə giriş, əsas hissə və nəticə olmalıdır (!?).

Həmin yazılarda əsədə müəllifin fərdi fikrinin, şəxsi təəssüratının önəmli olması vurğulanır, verdikləri nümunə isə oçerkdən fərqlənir (!?).

Bu tip yazılarda əsəsin dil-üslubu haqqında deyilənlər ("Əsədə hədsiz mürəkkəb cümlələrə, dolaylı fikirlərə, eyni sözlərin tez-tez təkrarlanmasına, təmtəraqlı, pafoslu ifadələrə, qeyri-etik deyimlərə yol vermək olmaz") onun özəlilyini əks etdirmir və bu fikir istənilən janrda yazıya aid edilə bilər.

Doğrudanmı esse ilə inşa arasında heç bir fərq yoxdur? Axı nə səbəbə inşa ilə əsəni eyniləşdirməyə cəhd edirlər? İnsanların bu fikrə düşməsinin həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblərdən biri odur ki, hər iki yazıda müstəqil fikrin, yaradıcılığın olması vacib sayılır. ("Madam, belədir, bu iki yazı növünə nə ehtiyac var, birini atmaq da olar!"). İkinci obyektiv səbəb budur ki, inşa barədə elmi-metodik ədəbiyyatda uzun illər ətraflı danışılıb, xüsusi tədqiqatlar aparılıb da, məktəb əsəsi ilə bağlı nə araşdırma aparılıb, nə də əməlli-başlı bir yazı çap olunub...

Subyektiv səbəb də var, bir janr kimi esse haqqında, yuxarıda deyildiyi kimi, zəngin ədəbiyyat olsa da, mütləq edən, oxuduqlarının üzərində düşüncənə (məhz düşüncənə!) isanlarımız çox azdır. Əvəzində başqasının ağzından bir-iki kəlmə alıb fəhminən (mütaliəsiz fəhmin nə qüdrəti olacaq ki!?) çoxluca danışmağa meyilli olanlarımız kifayət qədərdir.

İnşanın, yaxud əsəsin üzərindən xətt çəkməklə nə qazanacağıq!? Bunun fəsadlarını təəvvür edəndə, qaribə

görülməsin, adamı vahimə basır. ("İndiyə kimi esse yox idi, dünya qara geyinmişdi?"). Axı dünya əvvəlki deyil! İndiki dünya ilə ayaqlaşmaq lazımdır. Esse ilə bağlı xüsusi tədqiqat aparılmalı, onun mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri aydınlaşdırılmalı, təsnifatı verilməli, tətbiqi metodikası işlənilməlidir. (Bu, dissertasiya üçün çox maraqlı mövzudur).

İnşanın üstündən xətt çəkmək ("İnşa nəyə lazımdır, yenilik kimi əsəni saxlamaq kifayətdir!") daha eybəcər vəziyyətin yaranmasına səbəb ola bilər. Təəvvür edin: İnşa ləğv edilib, esse qalıb. Etiraf etsək də, etməsək də məktəb esse ilə bağlı bu gün dumanlı təəvvürdədir. Bu təəvvürün durulaşması, dolğunlaşması üçün zaman və böyük zəhmət tələb olunur. Bir az da dəqiq deyilsə, esse barədə metodikanın müəllimlərə faydalı tövsiyə verməsi, bu yazı növünün mahiyyəti, tətbiqi ilə bağlı texnologiyanın mənimsənilməsi, şagirdlərdə zəruri bacarıqların formalaşması zaman tələb edir. (Buna təbii baxmaq lazımdır). Nəçə nəslin faydasız təlim fəaliyyətinə təhrik edilməsi (esse "yazdırılması") "Əli aşından da, Vəli aşından da" olmağa aparmazmı? Onu da unutmayaq ki, inşa ilə bağlı məktəbimizdə zəngin təcrübə toplanmışdır. İnşanın bitkin kompozisiyaya malik olması (yazının müəllifi buna çalışır), onun hissələri (giriş, əsas hissə, nəticə) arasında qarşılıqlı əlaqə (bu əlaqəni yaratmaq bacarığı olmalıdır), bu qəbildən yazının ərsəyə gəlməsi üçün mənbələrlə tanışlığın zəruriliyi, ədəbi və sərbəst mövzuda yazılması və s. şagird üçün əhəmiyyətli fəaliyyət olduğunu təsdiq edir.

Şagirdlərimizi bundan məhrum etməmiz olar? (Uçurmağa, ləğv etməyə yaman meyilliyik. Yenini yaratmaq üçün "çürməni", amma sonra "asta qaçıb xəlvətə dürtülürük". İndi əcnəbidən idxal etməyə – prinsip etibarı ilə dünyadan

öyrənməyin qatıyın aleyhinə deyilmə – ələdəyik, götürdüklərimizin üzərində düşünmək, onları cilalamaq, faydalı olanlarınıza uzaqlaşdırmaq bəbətindən məğmənə.)

Rusiyada son illərdə çap olunan bir ədəbiyyat dərslərində (digər dərslərlərdə nəst gəlmədim) inşa-esse qoşalığı işlənir, bunnəmlə da bu iki yazı növünün arasında bərabərlik işarəsi qoyurlar. Nəzərə alınmır ki, insanın özü də fərqli məzmununda olub, müxtəlif məqsəd güdür. Esseni hər növ inşaya oxşatmaq olmaz. Onu şəxsi təəssürat (elmi-metodik ədəbiyyatda bu növ inşadan xeyli danışılmışdır) əsasında yazılmış inşaya bənzətmək mümkündür. Onları yazı tərzinə, fikrin ifadə formasına, struktura görə yox, məzmunca bir-birinə oxşatmaq olar. Yəni hər iki yazıda fərdi-şəxsi təəssüratın ifadəsi aparıcı olur. Struktur baxımından isə onlar ciddi şəkildə fərqlənir. Belə ki, şəxsi təəssürat səciyyəli inşa, digər inşalar kimi, möhkəm kompozisiyanın olması vacibdir. Məlumdur ki, rəy xarakterli inşa da şəxsi təəssüratın olması vacib sayılır. Belə olan halda onu da esseyə bənzətmək doğru olmazmı? Yox, doğru olmaz. Çünki bu inşa da başqalarının fikirlərinə əsaslanma, sitat və iqtibaslar güclü olur. İkinci tərəfdən də, rəy inşalarda da kompozisiya bitkinliyi vacib şəhətdir.

Bəs "Essədə fərdi təəssürat, şəxsi təəssürat aparıcıdır" fikrini necə izah etmək olar? Essenin ən mühüm özəl cəhəti kimi bir bunu, bir də kompozisiya sərbəstliyini göstərilər. Bu məsələnin izahında məktəb essesinin özəlliyindən çıxış edilməsə, qüsurlara və dolaşılığa yol veriləcəkdir. Lirikada tərənnüm nədirsə, məktəb essesində şəxsi təəssüratın ifadə edilməsi də, təxminən (təxminən!) odur. Müqayisə sizə qəribə görünməsin. Belə bənzətmə məktəb essesinin mahiyyətinin, özəlliyinin, inşadan fərqlinin qavranılmasına imkan yaradır.

Məktəb essesində obyektin özünün təsvirindən çox, (bu, təsvirdən imtina deyil!) onun yaratdığı təəssüratın ifadəsindən söz açılır. Həm də başqasının bu obyekt barədə nə dedikləri, nə düşündükləri diqqəti ya çəkmir, ya da çox az çəkir. (İnşada isə istinad həmişə olur, bunun sitat şəklində olması vacib deyil, bu, inşa müəllifinin fikrində əksini tapır). Məhz buna görə də essədə müəllifin "fikir dağınıqlığı," bir fikirdən, mətləbsiz-filansız, başqa fikrə keçməsi təbii sayılır. Bu "fikir dağınıqlığı," "düşüncədə pərakəndəlik" (əlbəttə, hər ikisi "sərbəstlik" anlamında başa düşülməlidir) kompozisiyadakı sərbəstliyin səbəblərindən biri kimi özünü göstərir. Elə bu "fikir dağınıqlığın" sayəsindədir ki, əsas fikir essenin başlanğıcında, lap elə ilk cümlələrində ifadə oluna bilər. Nəticənin çıxarılmasında da sərbəstliyə geniş meydan verilir, nəticənin çıxarılması bir çox hallarda oxucunun öhdəsinə buraxılır. Müəllif nəticənin çıxarılmasında tərəddüd edə bilər və bunu sual cümləsi şəklində ifadə etməklə yazısını tamamlayar... Yaxud bu yolu qəsdən seçə bilər. Təsədüfi deyildir ki, essenin bir mühüm cəhəti də oxucunu təəccübləndirməyə köklənməsidir. Gözlənilməz fikir, şərhə qəfil dönüm, mətləbdən yayınma, fakt və hadisəyə qeyri-standart yanaşma və s. essədə yol verilməsi məqbul sayılan, onu maraqlı və oxunaqlı edən cəhətlərdəndir. Göründüyü kimi, esse yazmaq inşa yazmaqdan xeyli çətin olub, daha ciddi yaradıcılıq, müstəqil düşüncə, özəl mövqə tələb edir. Hələ mən ehtiyatlanmadan deyərdim ki, istedad tələb edir. (Onun məktəbə sənətdən gəldiyini xatırlayaq). Və bu bacarığın şagirdlərdə formalaşdırılması üçün, qeyd edildiyi kimi, böyük zəhmət çəkilməli, vaxt sərf edilməli, sistemli iş aparılmalıdır. Metodika elminin üzərinə ciddi vəzifə düşür. Müəllimə, məktəbə metodik kömək göstərilməsi məqsədilə, təkrar da olsa, qeyd

edirik ki, ciddi tədqiqat aparılmalıdır.

Deyənlərdən aydınlaşır ki, məktəb essesinin qarşısında iki əsas məqsəd dayanır: a) Şagirdlərə şəxsi-fərdi fikirlərini ifadə etmək bacarığı aşılamaq; b) Onlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafına nail olmaq. Şəxsi-fərdi fikrin yaranması, (qəribə səslənməsin: istehsalı), əlbəttə, yalnız fəhmin işi deyil və ola da bilməz. Burada mənəvi zənginlik və təxəyyül genişliyi, mədəni səviyyə əhəmiyyətli rol oynayır. Digər mühüm şərt, ümumiyyətlə mütaliə mədəniyyətinin olması, təsəvvür və məlumatın dolğunluğudur.

Məktəb essesini ancaq bədii yazı, elmi yazı, publisistik yazı və s. adlandırılmasının məntiqi və elmi əsası yoxdur. Bu yazı, ilk növbədə üslub əlvanlığı ilə seçilir. Onda fərqli üslubların qovuşması özünü göstərir. Bu məsələdə esse üçün təklif edilmiş mövzudan çox şey asılıdır. Məsələn, "Yurdumuza bahar gəlir", "Kəndimizi (şəhərimizin...) qışı və baharı", "Təbiət haqqında düşüncələrim" qəbildən mövzularda bədii üslubun üstün olacağı (üstün olacağı!) şəksizdir. Ədəbi mövzularda təklif edilmiş mövzularda ("Qurbanəli bəyin gülüş obyektinə çevrilməsinin səbəbini nədə görürəm?", "Kərbəlayi Zala acımaq lazımdırımı?" "Hekayədəki obrazlara münasibətim") elmi üslub aparıcı olur. Yaxud "Qarabağın sənət adamları", "İnsanla təbiət bu dünyanın vahid parçasıdır" kimi mövzularda hər edilən essədə publisistik üslubun önəm qazanacağına şübhə etməmək olar.

Yuxarıda deyilənlərin hamısını da olmasa, bir qismini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirməyə ehtiyac duyuram:

1. İnşa və esseni ceyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, onların arasına "çin səddi" çəkmək də doğru deyildir. Onların

hər birində şagirddən müstəqil düşüncə və yaradıcılıq tələb olunur. Onların hər ikisi şagirdlərin yazılı nitqinin inkişaf etdirilməsi üçün faydalı vasitədir.

2. Essədə fərqli olaraq, inşa bitkin kompozisiya, daxili bağlılıq, bircətlə dinamika olur. Bu daxili bağlılığı yalnız giriş, əsas hissə və nəticənin mövcudluğu ilə izah etmək doğru olmaz; bu, həm də sözlərin, cümlələrin əlaqələndirilməsində, fikrin inkişaf etdirilməsindəki ardıcılıqda və məntiqdə özünü göstərir.

Bütün bunlar essədə müşahidə olunmur, (essədə "sözlərin, cümlələrin əlaqələndirilməsində" də özəl sərbəstliyə yol verilir), əvəzində kompozisiya sərbəstliyi, fikrin sərbəst, "azad sözlərlə" ifadəsi aparıcı olur.

3. İnşada mövzu ilə bağlı başqalarının fikirlərindən bəhrələnmək, mənbələrdən geniş istifadə etmək, iqtibaslar gətirmək məqsədəuyğun sayılır. Bu, məktəb essesi üçün məqbul deyildir. Şəxsi fikir və təəssüratın nəticələrinin bolluğu esse üçün mühüm keyfiyyət hesab olunur.

4. Essenin yazılmasında və dəyərləndirilməsində inşa üçün seçilmiş meyarların tərtibi yanlıs nəticənin çıxarılmasına səbəb olar və s.

Bu yazı növlərinin arasındakı digər fərqləri sadələndirib fikrimi tamamlayıram. Esse janrı ilə bağlı müxtəlif mənbələrdəki fikirləri bu yazıda xatırlatmaq, onları geniş təhlil etmək, hər birinə münasibət bildirməklə oxucuları yormağ istəmədim. Burada ifadə olunan fikirlərə səmimi münasibət bildirəcək hər kəsə indidən təşəkkür edirəm, belə oxucularla açıq polemikaya girməkdən zövq alıram.

ƏHMƏD CAVAD YARADICILIĞINI TƏDRİS EDƏRKƏN...

Ramiz QASIMOV,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Əhməd Cavadın (1892-1937) yaradıcılığı Azərbaycan dövlətçiliyi və dövlət atributlarının tərənnümü baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1918-1920-ci illərdə milli demokratik təfəkkürün inkişafı nəticəsində dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından yaranan milli qürur, sevinç və fəxrət duyğuları milli Azərbaycan poeziyasının əsas leytmotivinə çevrilir ki, Azərbaycan istiqlal ədəbiyyatının nəğməkarı, görkəmli şair Əhməd Cavadın yaradıcılığında milli vətəndaşlıq duyğuları əsas yeri tutmaqla ədəbiyyatımızda yeni milli poeziya məktəbi yaranır.

"XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi" (2) meydana çıxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və dövlət müstəqilliyinin əldə olunmasından yaranan yüksək əhval-ruhiyyə, mənəvi toxtaqlıq, müstəqillik duyğuları, azadlıq sevgisi və vətən məhəbbəti bu dövrdə yaranan milli poeziya nümunələrində özünə geniş yer tapır. Azərbaycan poeziyasının görkəmli ustadlarından olan Əhməd Cavad öz yaradıcılığında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə çoxsaylı əsərlər həsr edir. Buna görə də ustad şair haqqında bəhs edənlər haqlı olaraq onu "milli istiqlalımızın tərənnümçüsü" (1; 3; 7; 8; 9; 11; 12; 14) adlandırmışlar. Şair öz əsərlərində Azərbaycanın dövlət atribut-

larını vəsf və tərənnüm etmiş, dövlətçiliyə məhəbbət və vətənə bağlılıq hisslərini təbliğ etmişdir. Bu bir həqiqətdir ki: "...onun yaradıcılığı 1910-1937-ci illər arasında ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin və tariximizin həqiqi salnaməsidir" (12, s. 5-6). Məhz "Cümhuriyyət" deyəndə yada hamıdan əvvəl Əhməd Cavad düşür. ...Üçrəngli poeziya bədii yaddaşa hamıdan əvvəl Əhməd Cavadın qələmi ilə həkk olunmuşdur" (8, s. 4). "Millətimin tarixinə, şan, şöhrət əkməliyəm! Bu qarşıda, yad qalaya, Bir al bayraq dikməliyəm" (4, s. 95), – deyəndə görkəmli Azərbaycan şairi Əhməd Cavadın yaradıcılığı dövlətçiliyə sədaqət və tərənnüm dolu nümunələri ilə fərqlənir. "Təkcə üçrəngli bayrağa altı nəğmə yazıb, "Dilimiz" şeirini (1913) qələmə alıb, əlifbaya poeziya həsr edib" (8, s. 5). Əhməd Cavad öz yaradıcılığı ilə həm də milli ədəbiyyatımızda dövlətçilik atributlarını tərənnüm edən yaradıcı sənətkarların ağsaqqalı və başçısıdır. "Gerbimiz öz rəngini, himnimiz öz musiqisini, marşımız öz ritmini Əhməd Cavadın poeziyasından alıb" (8, s. 6).

Bu böyük sənətkar qəlbi vətən eşqi ilə yan o, əsərlərində də vətənə və xalqına məhəbbətini əks etdirmiş, milli duyğuları dilə gətirmiş, elm, maarif, milli oyanış və ana dili məsələlərini gündəmdə tutmuşdur. Bu hisslərlə ədəbiyyata gələn Əhməd Cavad "haqq bağırən səsi" olduğu ölkəsinin dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi

illərdə bu müstəqilliyin tərənnümçüsünə çevrilmiş, dövlət rəmzlərinə ən çox seir qoşan və bu müstəqilliyin verdiyi qüruru daha çox tərənnüm və təbliğ edən şair kimi özünü təsdiq etmişdir. Şairin "Nədən yarandı", "Azərbaycan bayrağına", "Al bayrağa" şeirləri də bu ruhda yazılan, sənətkarın bir vətəndaş-şair olaraq dövlət müstəqilliyinə, xalqının, millətinin, vətəninə müstəqillik simvoluna bəslədiyi sonsuz məhəbbətinin, qürurverici hisslərinin ifadəsidir. Şairin "Azərbaycan bayrağına" şeirinin bayrağa məhəbbət dolu şeirlər silsiləsinin mənəvi atası olduğunu qətiyyətlə söyləmək olar:

*Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma...
İzn ver gözümdə coşan yaşıma –
Dinlətsin dərdini aha, bayrağım!*

*Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri!
Allahın yıldızı, o gözəl pəri,
Sığmış qoynunda Aya, bayrağım!*

(4, s. 127) – deyəndə şair əsərdə milli dövlətçilik tarixi və ənənələrini izləmiş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bayrağının miras qaldığı dövlətçilik ənənələrini də yada salmışdır. Şair bayrağın üzərində həkk olunmuş ay-ulduza da müraciət etmiş, sanki onun bayraqdakı məzmununa diqqət yetirmişdir.

Ümumiyyətlə, böyük Azərbaycan şairi Əhməd Cavadın yaradıcılığında milli dövlətçilik dəyərlərinin təbliği xüsusi mövqe təşkil etdiyi kimi Vətən və millət məhəbbətinin bədii ədəbiyyatdakı bir simvolu olaraq çıxış edən bayraq mövzusu da onun yaradıcılığında baş mövzulardan birini tutur. Şairin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildiyi və

ilk milli dövlət bayrağı qaldırıldığı 1918-ci ildə şəxsən söylədiyi "Elin bayrağı" şeiri də bayrağa və onun ifadə etdiyi müstəqillik və azadlığa dərin məhəbbət ifadə edir. Şeirdəki:

*Qüruru cahandan, nuru haqdan al
Hidayət etməyə yol azanları!
Gəlməsin yardımsız qəlbinə həlal,
Yardım: münavələr... səbh azanları!*

(4, s. 130) – misralarında şair bayrağı kəsb etdiyi məzmun və mahiyyətə əsasən qibləgah, yol göstərən kimi təqdim edir. Əhməd Cavad Azərbaycan bayrağını Azərbaycançılıq məskurəsinin qibləgahı və yol göstərənini kimi təqdim və təsvir edir. Şair:

*Təmiz al alınındakı tozu, torpağı,
Haqq üçün açdığın əllərinlə sil!
Qalxıb, bir də enməz elin bayrağı,
O sənin, o mənim əlimdədir, bil!*

(4, s. 130) – deyəndə bütün vətəndaşları bu bayraq altında Azərbaycanın və Azərbaycançılığın əsgəritək birləşməyə dəvət edir.

Şairin bayraq mövzusunda yazdığı "Al bayrağa" şeiri də öz təsir gücü və məzmunu ilə fərqlənir:

*Gül rəngində bir yarpağın
Ortasında bir hilal!
Ey Al bayraq, sənin rəngin
Söylə, neyçün böylə al?!*

*...Bu bənzəyiş nədən, gözüm,
Şəhidlərin qanına?!*

*Uğrunda can verənlər
Neyçün qıyar canına?! (4, s. 130-131) – deyəndə şair bayrağın qırmızı rəngini azadlıq və istiqlaliyyət məzmununda mənalandırmaqla milli istiqlaliyyət mücahidlərinin xatirəsini əbədiləşdirir, öz varlığını istiqlaliyyətə qurban verən şəhidlərə mənəvi abidə ucaldır. Şair al*

bayrağın ciddiyyət və təsir gücünü metaforalarla daha təsirli təqdim edir.

Ey sevgili bayrağımın

O dalğalı duruşu!

Səndən salam rəsmi sənə

Buludların yürüşü! (4, s. 130-131)

Qürurla sinəsini qabardıb üzü göylərə doğru zirvələrlə yarışan, səadət və xoşbəxtlik rəmzi olan ay-üldüz, mavi göylərə baş çəkən al Azərbaycan Bayrağı dalğalanarkən vətənin istiqlaliyyəti, ərazi bütövlüyü və dövlət müstəqilliyi uğrunda şəhid olmuş Azərbaycan qəhrəmanlarının ruhlarından ibarət göy əsgərləri olan buludlar onun önündə salam duruşuna keçir və nizami yürüş nümayiş etdirirlər.

Vətəndaş-şair adıgedən şeirlərlə bərabər digər mövzulu əsərlərində, habelə "Aşıqın dərdi", "Bən bulmuşam", məşhur "Göy göl" kimi şeirlərində də Azərbaycan bayrağına sevgisini poetik şəkildə ifadə etmişdir. Söz yox ki, şairin dövlət bayrağına olan bu intəhasız sevgi və məhəbbətinin bir izahı onunla bağlıdır ki, Dövlət Bayrağı mədəni-siyasi, ideoloji baxımdan bir dövlətin və bu dövləti təşkil edən millətin simvolu və onların mövudluğunu göstərən rəmzdür. Böyük şairimiz Əhməd Cavadın da yaratdığına tez-tez Azərbaycan bayrağına, ayrıca aya və ulduza müraciət məhz bir vətəndaş olaraq şairin qəlbindəki xalqa, vətənə və onun dövlət müstəqilliyinə məhəbbətinin nişanəsi, milli qürur, heysiyyət və istiqlal düşüncəsinin təəcəssümüdür. Bu mənada qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Cavad qədər Azərbaycan dövlətçiliyi və dəyərlərinə əsərlər həsr edən ikinci bir sənətkar yoxdur. O, bütün yaratıcılığı ilə Azərbaycan dövlətçilik təfəkkürünün poetik ifadəsi,

dövlətçilik dəyərlərimizin tərənnümü çəkəndir. O, dövlətçilik təfəkkürünü, milli azadlığa, bayrağına olan sevgini həm açıq həm də mətnaltı mənada öz yaradıcılığında əks etdirmişdir. Bu baxımdan bayraq və gerb sənətini öyrənən heraldika elmi ilə müqayisədə ədəbi yaratıcılığın dövlətçilik atributlarına, xüsusilə bayrağına və onun rəmzlərinə vəsflə yazılması Əhməd Cavad poeziyasını "Heraldika poeziya" adlandırmaq olar. Bu sonsuz məhəbbətdən idl ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini itirməsi, işğal dərdi şairi rahat buraxmamış, onun sonrakı nümunələrində bu məsələ yarıqlı şəkildə həsrətli ifadələrlə xatırlanmışdır. Sovet dövründə yazılan "Göy göl" şeirindəki bu notlar da onun vaxtilə sətir tənqid olunmasına bəhanə olmuşdur:

Sənin gözəlliyin gəlməz ki sayə?!

Qoynunda yer vardır Ulduza, Aya,

Oldun sən onlara mehriban daya,

Fələk busatım quralı, Göy göl! (4, s.

229)

Əlbəttə, misralarda Azərbaycan xalqının bu şanlı illərinin – 1918-1920-ci illərin tarixini bilənlər yaxşı başa düşür ki, Əhməd Cavad Göy gölə müraciət etməklə həm vətəni, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı olmuş Gəncəni, bir az da dəqiq deyilsə, Gəncənin AXC dövründəki şanlı paytaxtlığını dilə gətirmək istəyir. Çünki AXC elan edildikdən sonra Bakı şəhəri düşmənlərlə dolu olduğu üçün müstəqil dövlətin paytaxtı Tiflisdən Gəncə şəhərinə köçmüşdür. Şair də: "Qoynunda yer vardır Ulduza, Aya, Oldun sən onlara mehriban daya, Fələk busatım quralı, Göy göl!" (4, s. 229) - deyə bu dövrləri xatırladır, müstəqil Azərbaycanın bu illərinin həsrət duyğularını ifadə etmişdir. Bu "çəkist

ruhlu" sağlıq dəyərlərdən ibarət bolşevik gənclər başının üstünü duman olaraq elə alıblar ki, yorgun düşüb onu yaradan və yaşadan sədaqətli, ona bağlı vətəndaşların - yosunların çiyində səssiz-səmirsiz yorgun-yorgun uyuyur. Şairin: "Kəsin eysü-nuşı, gələnlər, susun" (4, s. 229) fikri də məhz dərdi ilə yorgun düşmüş bir gözəlin gələnlərin eys-ışrət içində dedikləri gurultulu sağlıqlarının acıq duymasından doğan narahatlığın ifadəsidir. "Keçmişdir onlara qəzəbin niyə, Düşmüşlərdir səndən aralı, Göy göl?" (4, s. 229) misrasında şairin vətənidən müstəqillik mücahidlərinə işarə etdiyini açıq-aydın başa düşmək mümkündür. Şairin:

Bir sözün varmıdır əsən yellərə,

Sifariş etməyə uzaq ellərə?

Yayılmış şöhrətin bütün dillərə,

Olursa, qoy olsun haralı, Göy göl!

(s. 230) –bəndində dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnərək mühaci həyatı yaşayan Azərbaycanın müstəqillik mücahidlərinə salam, ismaric göndərmək fikri hakimdir. Azərbaycan müstəqilliyini özündə simvolizə edən Göy gölə sədaqət və məhəbbət şairin Göy gölə həsr olunmuş digər şeirində də hakimdir.

Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, 1920-ci illərə qədər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və onun dəyərlərinə açıq-açıq şeirlər yazan Əhməd Cavad 20-ci illərdən sonra onun kimilərin dövrünü olmayan bir cəmiyyətdə daha çox simvolizələrdən istifadə etməklə əvvəlki xoşbəxt dövrəyə və illərə həsrət dolu şeirlər yazmaq məcburiyyətində qalır. Sovet dövrünün "çəkist ruhlu" tənqidçiləri (10) haqlı olaraq onun bu dövrdə işıq üzü görən bir çox əsərlərində "bulud", "göl",

"sevgili" obrazlarından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və müsavatın qoxusu gəldiyindən şübhə duyur, narahat olurlar (11, s. 37). "Həmkarlarının "sovet ədəbiyyatının düşməni" kimi xarakterizə etdiyi simvol Ə.Cavadın yaratıcılığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorla çökdürülməsini, xalqının xoşbəxt günlərinin əlindən alınmasını, milli kədrini ifadə etmək üçün aparıcı bədii priyoma çevrilir. "Nə yazım", "Azərbaycana" adlı şeirlərlə başlanan milli kədr şairin sovet rejiminin ilk illərində yazdığı əsərlərin, demək olar ki, əksəriyyəti üçün əsas motiv olur. "Nə üçündür", "Madonnaya" (1922), "Sən ağlama" (1923), "Aya" (1923), "Gözəl qadın" (1924), "Unudulmuş sevdə" (1924) şeirlərində şair Milli Demokratik Respublikanın devrilməsini, gözəl vətəninin müstəmləkə boyunduruğuna keçirilməsini milli faciə kimi qavrayır, bu faciə ilə heç cürə barışa bilmir" (11, s. 38). Bu illərdəki yaratıcılığında Ə.Cavad həm klassik ədəbiyyatda bir ənənə təşkil edən, həm də özünün sevgili Şükriyyəsinə həsr etdiyi romantik duyğularla zəngin şeirlərində sevgi-sevgi yaratdığı "sevgili" obrazı "öz yerini Azad Vətən obrazına tərk edir" (7, s. 6). Bu baxımdan onun sovet dövründə yazdığı əsərlərində tez-tez ifadə edilən "unudulmuş sevdə", "solğun baxışlı gözəl qadın" ifadələri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini mənalandırmış olur. Bu mənada: "Unudulmuş sevdə" şairin ideallarıdır. Onları xatırladıqca şair hüznü bir mutluluq duyur" (14, s. 37).

Ümumiyyətlə, dövlətçilik yönü Azərbaycançılıq məfkurəsi Əhməd Cavad yaratıcılığı üçün səciyyəvidir. Əhməd Cavadın "Nədən yarandı", "Azərbaycan

bayrağına", "Əlin bayrağı", "Al bayrağı" kimi şeirləri sırf dövlət müstəqilliyini simvolizə edən bayrağı məhəbbət ruhunda yazılan və Azərbaycançılığı tərənnüm və təbliğ edən əsərlərdir. Əhməd Cavad poeziyasında milli düşüncə təkcə Azərbaycan və Azərbaycançılıqla məhdudlaşmamış, ümumən türk və türkcülük ideyası ilə çuğlaşaraq Turançılığı da əhatə etmişdir. Əhməd Cavadın milli məfkurəsi ümumtürk nüvəli Azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Onun "Çırpınırdı Qara dəniz", "İstanbul", "Şahidlərə", "Türk ordusuna", "Ey əsgər" kimi şeirlərində türkcülük və Turançılıq hisləri ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, Azərbaycançılıq məfkurəsi ilə zəngin ədəbi-bədii yaradıcılığa malik Əhməd Cavad Azərbaycan istiqlal düşüncəsi, milli müstəqillik mücadiləsi və milli ideologiyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Milli marş, dövlət himni və bayraq şeirlərilə məşhurlaşmış Əhməd Cavad yaradıcılığı hər gələcək yeni nəsillər üçün milli istiqlal kitabı və vətəndaşlıq nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslan M. Ruhların kölgəsində. //

Əhməd Cavad. *Sən ağlama, mən ağlarım*. Bakı, "Yazıçı", 1991.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. // <http://president.az/articles/23701>.

3. Cabbarlı N. Giriş. // Əhməd Cavad. *Sən olasan Güllüstan*. Bakı, "Təhsil", 2012.

4. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən Ə.Saləddin). Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.

5. Cavad Ə. *Sən olasan Güllüstan*. Bakı, "Təhsil", 2012.

6. Cavad Ə. *Sən ağlama, mən ağlarım*. Bakı, "Yazıçı", 1991.

7. Əliyeva A. *Azərbaycan istiqlalının tərənnümçüsü*. // Əhməd Cavad. *Haqq bağırın səs*. Bakı, 1991.

8. Qarayev Y. *Cümhuriyyət dövrü və onun poeziyada yaddaşı – Əhməd Cavad*. // Əhməd Cavad. *Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən Ə.Saləddin)*. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.

9. Nəbiyev B. *Əhməd Cavad*. Bakı, "Ozan", 2004.

10. Rəsulzadə M. *Əsrimizin Səyavuşu*. Bakı, "Gənclik", 1991.

11. Salamoğlu T. *Facialı talelər*. Bakı, "Elm", 1998.

12. Saləddin Ə. *Əhməd Cavad*. Bakı, "Gənclik", 1992.

14. Yıldırım İ.M. *Salam türkün bayrağına*. "İzmir", 1992.

ABBAS SƏHHƏTİN UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rafael ƏLİYEV,
ADNSU-nun müəllimi

Açar sözlər: A.Səhhət, uşaq ədəbiyyatı, üslub xüsusiyyətləri, dil saflığı.

Ключевые слова: А.Сехмет, детская литература, особенности стиля, чистота

ЯЗЫКА.

Key words: A. Sahhat, children's literature, style features, language purity.

Məsələnin qoyuluşu: A.Səhhətin uşaq şeirlərində sintaktik fiqurların, üslubi məqamların özünəməxsusluğunun aparıcılığı.

İşin məqsədi: Ədibin şeirlərində bədiiliyi şərtləndirən poetik məqamları, formullar sisteminin rəngarəngliyini aydınlaşdırmaq.

Abbas Səhhətin zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığında mühüm bir hissəni uşaqlar üçün yazdığı nümunələr təşkil edir. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri bütün istiqamətlərdə yeniləşmə, ciddi bədii faktların zənginliyi, ədəbi axınların yüksək intellektliliyi ilə səciyyələnir. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində olanlar da bir xətt kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsr boyu gedən mədəni proses özünü əsrin sonlarında bir coşğunluqla göstərməyə başladı və bütünlükdə mühit boyu müxtəlif üslub, düşüncə özünəməxsusluqlarını ortaya qoydu. Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Həsən bəy Zərdabi, Yusif Əfəndizadə, Məhəmməd Hadi, Əlabbas Müznib, Əli Ülvi, Camo bəy Aciz Şirvani, Əli Nazim, Məhəmmədağa Sidqi, Rza Sabit, İsmayıl Həqqi, Abbas ağa Nazir Qayıbzadə, Əbdürrəhman Dai, Abdulla bəy Əfəndizadə, Cəfər Bünyadzadə, Əli Fəhmi, Ağabəy İsrafilbəyov, Əsəd

Həsənzadə, Şəfiqə Əfəndizadə, Abid Rəhimzadə, Qafur Rəşad Mirzəzadə kimi onlarla sənətkar uşaq ədəbiyyatının inkişafına, üslub rəngarəngliyinə öz töhfələrini verdilər. Bugünkü uşaq ədəbiyyatımız bütün uğurları ilə həmin sənətkarlara borcludur. Məhz A.Səhhət də istedadı, zəngin yaradıcılığı ilə uşaq ədəbiyyatı sahəsində də qələminə sınımış və bir-birindən orijinal sənət nümunələri yaratmışdır.

Məlum olduğu kimi, "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı yalnız 70-80-ci illərdə (XIX əsr nəzərdə tutulur) müəyyən inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bu dövrdə yeni məktəb uğrunda aparılan mübarizə uşaq ədəbiyyatı uğrunda mübarizə ilə üst-üstə düşdü. Hər iki sahə paralel şəkildə və qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edərək sənətəli nəticələr əldə etdi. Çox təəssüf ki, o zaman S.Ə.Şivaninin "Rəbiül-əfval" (1878) dərsliyini çap etdirmək mümkün olmadı. Lakin bir neçə il sonra (1888-ci ildə) A.O.Çernyayevskinin C.Vəlibəyovla birlikdə "Vətən dili" (II hissə) dərsliyini nəşr etdirməsi, bunun ardınca R.Əfəndiyevin "Uşaq bağçası" (1898) və "Bəsirətül-əfval" (1901), M.Ə.Növrəsin "Pəndi-əfval"ı (1900), H.Zərdabinin "Türk nəğmələrinin məcmusu"nu (1900), M.C.Seyidov Şirvaninin "Kitabi-xəzainül-

əlfal"ı (1902) meydana çıxarması uşaq poeziyası sahəsində çox uğurlu addımlar atılmasına səbəb oldu" (s. 22). Abbas Səhhətində belə bir zənginlikdə, ciddi intibahın gətirdiyi şəraitdə uşaq ədəbiyyatı sahəsində qələmini sınaqması təbii idi. "Məktəb uşağı", "Ana və oğul", "Cücelər", "Qarı və qulluqçuları", "Qaranquş balaları", "Ata və oğul", "İt və kölgəsi", "Yaz", "Quşlar", "Ot biçini", "Tənbəl", "Güllərin bəhisi", "Küçə uşağı", "Qarışqa və milçək", "Ayı və arılar", "Tülkü və meymun", "Tülkü və qurd", "Ayı və şir", "Sərçə və qırğı", "Oğru və anası", "Gün və külək", "Ulaq və aslan", "İlk bahar", "İki uşaq", "Köç", "Aşpaz və pişik" və s. kimi əsərləri uşaq ədəbiyyatının uğurlu nümunələri kimi zaman-zaman ədəbi-nəzəri fikrin marağına səbəb olmuşdur. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri kimi A.Səhhət məhz bu tip əsərləri ilə öz adını ədəbiyyatımızın tarixinə yazmışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında A.Səhhət öz dast-xətti, üslubu ilə seçilən, elmi-nəzəri düşüncənin həmişə marağında olan sənətkarlardandır. Onun mənzum məktubları, taziyanələri, satiraları, hekayələri, pyesləri, məqalələri, tərcümələri zəngin bir ömür haqqında düşünməni aktuallaşdırır. Ən uğurlu və gərəkli olanı isə bunların hamısının vətənpərvərliyə hesablanmasıdır. A.Səhhət yaradıcılığında yurd, torpaq, millət sevgisi baş mövzudur və bu tip şeirləri ilə bütünlükdə ədəbiyyatımızın nümunəsinə çevrilmişdir. "Vətən", "Ey vətən, getmə ki, əldən gedəriz", "Naleyli-təhəyyür, yaxud millətə xitab", "Nidayi-millət, yaxud amali vətənpərvərənə", "Fəryadi-intibah, yaxud amali vətənpərvərənə", "Dibəri-hüriyyə", "İnsanlığ vəzifəsi", "Əkinçi nəğməsi", "Dəvət" və s. nümunələr mükəmməl sənət abidəsi kimi yarandığı gündən böyük

marağa səbəb olmuşdur.

Ayıl, ey ümməti-mərhumə, ayıl!

Ayıl, milləti-məzlumə, ayıl!

Ayıl, ey bülbüli-gülzari-vətən.

Nəğmə ilə ola bidar vətən. (11, 37)

Azərbaycan ədəbiyyatı bütün müstəvilərdə bir zənginliklə, mövzu rəngarəngliyi ilə həmişə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bayatılarımız, əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, atalar sözü və məsəllərimiz, yazılı ədəbiyyatımız bu zənginlikdə bir sonsuzluqla müşahidə olunur. Mövzu rəngarəngliyi, təbiətin ecazkarlığı, Azərbaycanımızın əsrarəngiz təbiəti burada mühüm önəm daşıyır. Məhz A.Səhhətin yaradıcılığı da öz daxili harmoniyası, poetik sistem mükəmməlliyi, yüksək mona tutumu ilə ədəbi mühiyyət həmişə düşündürmüşdür. Burada əsas olan məsələlərdən biri şairi narahat edən məsələlərin etnosun probleminə bağlılığıdır. Məhz ona görə də o öz vətən, yurd sevgisini müxtəlif vəziyyətlərdə çatdırmaq məqsədində görünür. Hətta dedikləri ilə sözün həqiqi mənasında nümunəyə çevrilir. Məsələn, "Tərcümeyi-halım, yaxud hulu" adlı şeirində bu duyğu xüsusi olaraq vurğulanır.

Şiə çəksəz də diriyyəni atimi,

Atmaram mən vətənü millətim.

Məsləkim tərcümeyi-halımdır,

Lütfi-həq qayeyi-amalımdır. (11, 58)

Bu şeiri A.Səhhət 1912-ci ildə yazmışdır və özünün dediyi kimi, qayeyi-amalını, yaradıcı kimliyini, hansı ideallarla yaşamasını bütün tərəfləri ilə aydınlaşdırır. A.Səhhət zəngin yaradıcılığı ilə özlüyündə həm də üslub yaradıcısıdır. Onu da əlavə edək ki, "öz üslubunu təyin etmək və ona daim sadiq yaşayıb yaratmaq şair üçün səadətdir. Başqalarının söz, düşüncə və duyğu pərdələri altında gizlənilib qalmaq şair üçün fəlakətdir" (6, 34). A.Səhhət yaradıcılığı bütün vəziyyətlərdə sənətkar

üslubunun qorunmasına hesablanmışdır. Onun ilkin qələm təcrübəsindən son şeirlərinə qədər bunu izləyə bilirik və tam aydınlığı ilə görürük ki, mühitdə orijinal düşüncəsi, ciddi və obrazlı yanaşmaları ilə müasirlərinin marağına səbəb olmuşdur. Həç şübhəsiz bu istedad məsələsidir və nədən yazmasından asılı olmayaraq hadisə və faktlara münasibətdə A.Səhhətin öz dastı-xətti olmuşdur. Onun satiralarında, taziyanələrində, mənzum məktublarında, bütünlükdə yaradıcılığında bir xətt kimi bunlar özünü göstərir.

A.Səhhət yaradıcılığının imkanlarını, zəngin istedadını, özünəməxsusluğunu aydınlaşdırmaq üçün uşaq şeirləri daha çox maraqlandırır. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində başlayan güclü mədəni hərəkət bir istiqamət olaraq uşaq ədəbiyyatının formalaşmasını və yeni-yeni nümunələrin yaranmasını zərurət kimi ortaya qoymuşdu. Çünki bu dövrdə dərslik məsələsi, uşaqların ədəbiyyat ehtiyacını ödəmək bir problem olaraq qarşıda dururdu. Yaradıcı mühit bu ehtiyacı aradan qaldırmaq üçün güclü işlərə qərar verdi. Yüz illər boyu formalaşmış mollaxana təhsil sistemi bütünlükdə vəziyyəti həll etmək imkanlarından çox uzaq idi. Yeni tipli məktəblərin yaranmasının başlanması, dərsliklərin olmaması, əlifba məsələsi, qızların təhsili, ədəbiyyat azlığı məhz müasirləri kimi A.Səhhəti də düşündürürdü. Ona görə də böyük şairin yaradıcılığını diqqətlə izlədikdə bunların hamısı bütün tərəfləri ilə nəzərə çarpır. Uşaq şeirləri ilə A.Səhhət təkcə o dövrdəki problemləri həll etməmiş, həm də uşaq ədəbiyyatımızı bir boy da zənginləşdirmişdir. Təkcə onu demək kifayət edər ki, A.Səhhətin "Cücelər", "Ayı və şir", "Qaranquşlar", "İlk bahar" və s. şeirləri artıq yarandığı gündən dərsliklərin bəzəyinə çevrilmişdir.

Quşlar, quşlar, a quşlar!

Qaranquşlar, a quşlar!

Cəh-cəh vurun burada,

Gah yerdə, gah yuvada.

Qonun bu tək budağa,

Çox getməyin uzağa.

A quşlarım, getməyin,

Məni qəmgin etməyin. (11, 161)

A.Səhhət "Quşlar" şeirini 1908-ci ildə yazmışdır. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa bu şeir, demək olar, yarandığı gündən dərsliklərə düşmüş və aşağı sinifşagirdlərinin hamısının yaddaşında öz izini qoymuşdur. Dil sadəliyi, üslub aydınlığı ilə seçilən bu nümunə bir növ uşaq fantaziyasına, düşüncəsinin özünəməxsusluğuna hesablanmışdır. Ona görə də misranın fikir yükü, mətnin fonopoetik, morfopoetik, sintaktik sistemi bir bütöv olaraq məzmunun çatdırılmasına, uşaqların ruhunun ifadəsinə hesablanmışdır. Görkəmli alim D.N.Şməyli "Söz və obraz" əsərində sözün ifadəliliyi, üslubi imkanların funksional xarakterindən danışarkən deyir: "Sözün ifadəliliyi yalnız onun ifadə etdiyi mənadan yox, yəni yalnız onun leksik mənasından yox, həm də stilistik siqlətdən, eləcə də sözün akustik çalarından tutmuş assosiativ-emosional çalarına qədər başqa sözlərlə müxtəlif əlaqələrindən də asılıdır" (12, 61). Bir məsələni də əlavə edək ki, A.Səhhət şeirlərində forma özü də bədii məzmunun uğurlu alınmasında mühüm tərəf kimi ciddi önəm daşıyır. Uşaq şeirlərində janr məzmunu bu mənada A.Səhhətin yaradıcılığında dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən və onun aydınlaşmasına xidmət edən bədii faktor kimi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də uşaq şeirlərində bütün poetik fiqurlar, sözlərin simmetriyasından tutmuş misra simmetriyasına qədər bir bütövü, yazıçı məqsədinin çatdırılmasını işarələyir.

"Qaranqış balaları", "Ana və oğul", "Yaz", "İt və kölgəsi", "Tənbəl", "Ot biçini", "Küçə uşağı", "Ayı və anlar", "Tülkü və qurd" və s. kimi poetik nümunələr özlüyündə ifadə etdiyi məzmunla uşaqların fantaziyasında olanları hərəkətə gətirmiş və onların ruhunu oxşamaqla dillər əzbəri olmuşdur. Məsələn, məşhur "Cücalər" şeirindən bir parçaya diqqət yetirək:

*Cücalarım birər-birər,
Suyu görüb yavuş gələr,
İçər, gedər eşələlər,
Yeyər, içər cücalarım,
Doyub qaçar cücalarım.
Cücalarım lümək-lümək,
Qanadları gödək-gödək,
Yem axtarar, tapar yemək
Yeyər, içər cücalarım,
Doyub qaçar cücalarım. (II, 161)*

Göründüyü kimi, "Cücalarım" şeiri öz poetik mətni etibarilə fonosemantizmin bütün parametrlərinə uyğun işlənmişdir. Burada səs təqlidi, səs simvolizmi, səs assosiasiyası mətnin məzmununu ifadəyə hesablanmışdır və estetik informasiya da bir növ bu məlumatlılığın faktı olaraq eyni məramla köklənmişdir. Bədii mətn xalq düşüncəsindən gələn nəğmə, bayatı, şərqi qədər cazibədar və təsirlidir, elə şeirin gücü də məhz bu tip strukturda reallaşması ilə bağlıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının fundamental mətn sistemində A.Səhhət şeirləri bir bütöv olaraq xarakterizə olunur. Uşaq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı prof.Q.Namazov bu şeirləri təhlil edərkən bir məsələni xüsusi olaraq vurğulayır. "Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatından, müdrik xalq məsəlləri, əfsanə və rəvayətlərindən, klassik Şərqi şeiri ənənələrindən bəhrələnən A.Səhhət eyni zamanda böyük rus təmsilçisi İ.A.Krilyovun da personajlarından məharətlə istifadə edirdi. Şairin

təmsilləri həm mövzu, həm də onun bədii həlli baxımından daha həyatı səciyyə daşıyır.

A.Səhhətin ictimai həyatda, məişətdə gördüyü, müşahidə etdiyi hadisələri öz təmsilində qələmə aldığı zaman mənfi halları islah etmək məqsədi güdürdü. "İt və kölgəsi", "Ayı və anlar", "Sərçə və quğu", "İki dana", "Ulaq və aslan", "Ayı və şir" və b. təmsilləri belə bir məramın nəticəsində yaranmışdır" (10, 146). Doğrudan da, bədii nümunəyə diqqət yetirdikdə sənətkarın çatdırmaq istədiyi məram, ideya alt qatda daha ciddi məsələləri, uşaqların həyat təsəvvürlərini, münasibətlərini, bir şəxsiyyət olaraq formalaşması istəyini özündə ehtiva edir.

*Əlbir olub bir ayı bir şir ilə,
Ovladılar dovşanı tədbir ilə.
Olmadılar razı onu bölməyə,
Çıxdı iş axır ölüb-öldürməyə.
Çeynədilər, dişlədilər, diddilər,
Bir-birini al qana qarq etdilər. (II, 168)*

A.Səhhətin uşaq şeirləri ciddi məzmunla və onu reallaşdırən dil sisteminin, poetik fiqurların məzmun yaratma imkanlarına hesablanmışdır. Uşaq dünyasını ifadəyə çalışan ədib həm də bu poetik məzmununda bədii təsir faktları ilə uşaq dünyagörüşünü formalaşdırmağı bir məqsəd olaraq qərarlaşdırır. Çünki bu təsvirlərdə reallaşan məzmun sırf həyatiliyi, real olanın ifadəsini və tərbiyəvi təsirləri əks etdirir. Burada səs assosiasiyası, fonetik sistemin mükəmməlliyi sırf bədiiliklə, uşaq dünyasının ifadəliliyi ilə bağlıdır. A.Səhhətin yaradıcı imkanının qüdrəti, sənətkar istedadı alleqorik xarakterləri ilə əhəmiyyət daşıyır. X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, A.Bakıxanovun S.Ə.Şirvaninin, Q.Zakirin, M.Ə.Sabirin və başqalarının yaradıcılığında belə

alleqorik xarakterli nümunələr kifayət qədərdir və bunlar mahiyyəti etibarilə hansısa problemi ifadəyə və onun məzmun dəyərinin aydınlaşmasına hesablanmışdır. A.Səhhət də uşaq dünyasını ifadə etmək üçün müxtəlif formalardan yararlanmışdır. Alleqorik xarakterli nümunələr də bir istiqamət kimi burada mühüm önəm daşıyır. Ayı, şir və tülkü təmsalında verilənlər öz mahiyyətində ciddi məzmunla səciyyələnir. Məlum olduğu kimi, "obrazlarla böyük həqiqətləri, canlı insani duyğuları adi ümumişlək leksik vahidlərlə ifadə etmək ilk baxışda asan görünə də, əslində olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Çünki bu, yaradıcılıq və yüksək sənət yoludur, sənətkarlıqdır. Belə ki, şeirin mətnində həmin sözlər adilikdən qeyri-adiliyə keçir və onlara adi dil vahidi kimi baxılmır, poetik təfəkkür süzgecindən keçib obrazlı düşüncəni təəcəssüm etdirən poetik vasitə kimi qiymətləndirilir.

Obraz poeziyanın qanı və canı hesab olunur, bədii obrazın əsas məğzini onun oxucuya, dinləyiciyə emosional təsirini müəyyənləşdirir və nərsədən fərqli olaraq poetik obrazlılığın yaranmasında şeirin bənd quruluşu, vəznə, qafiyə sistemi, söz materialının seçimi və işlənmə spesifikliyi həlledici rol oynayır ki, bu da olduqca mürəkkəb yaradıcılıq aktıdır" (2, 31-32). Əlbəttə, bütünlükdə bədii yaradıcılıq mürəkkəbliklə səciyyələnir, onun dil fakturası, fonopoetik sistemin simvolikası bütünlükdə mahiyyətə bağlanır və yazıçı məramında hər səsə, hər sözün öz yeri, ahəngi vardır. Uşaqlarla bağlı yaranmış nümunələrdə isə bunun çəkisi və məsuliyyəti daha da artır. Çünki əgər uşaq ədəbiyyatı nümunəsidersə, deməli, onların fantaziyasını, düşüncələr, duyğular aləmini ehtiva etməli və onların ruhunu oxşamaqlıdır. Burada dil xüsusiyyətləri, sözlərin

seçimi, üslubi imkanları, fikir aydınlığı, ek-spressivlik bir tərəf kimi özünü göstərir. "Ana və bala" şeiri bu estetik informasiyanın ifadəliliyi baxımından maraqlıdır.

*Orurmuş ana,
Basmış bağrına –
Nəzli körpəsin,
Layla der ona.
Dağın maralı,
Gözü qaralı,
Dünyanın malı,
Bu balama qurban. (II, 168)*

Uşaq ədəbiyyatının zəngin fakturasında mühüm bir hissəni xalq ədəbiyyatından gələn formullar, janr sistemi, məzmun rəngarəngliyi tutur. Burada da A.Səhhət oxşamalardan bir forma kimi yararlanır. Əfsanələr, rəvayətlər, nəğillər, təmsillər, yanıtmaclar, tapmacalar, oxşamalar, laylalar uşaq ədəbiyyatı üçün əvəzsiz mənbədir. Şairlər, yazıçılar məhz bu zəngin xəzinədən bəhrələnməklə özlərinin mükəmməl sənət nümunələrini yaratmışlar. A.Səhhət də xalq ədəbiyyatının forma və üsullarından istifadə əsasında mükəmməl nümunələr yaratmışdır. Poetik mətnin bədiilik meyarı isə nitq janrları, səs assosiasiyası, səs simvolizmi, səs təqlidi ilə reallaşmışdır. Bütün bunlar bədii strukturun fonopoetik qatı olaraq bir tərəf kimi A.Səhhətin uşaq şeirlərinə klassik səviyyəni gətirmiş və ona əbədiyaşarlıq qazandırmışdır.

İşin elmi nəticələri: A.Səhhətin uşaq şeirləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən mükəmməl nümunələrindəndir. Uşaq fantaziyasını, onların maraqlarını, təsəvvürlərini ifadə etmək, bir şəxsiyyət kimi yardımçı olmaq baxımından görüklü rola malikdir. Belə bir zəngin xəzinənin müxtəlif müstəvidə təhlili maraqlı nəticələrə gəlib çıxmağa imkan yaradır.

Təbiiq sahələri: Uşaq ədəbiyyatı, üslubiyat, dilçilik, Azərbaycan uşaq poeziyası dil tarixi, semiotika və s.

Elmi yeniliyi: A.Səhhət uşaq şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi ciddi elmi yeniliklərlə səciyyələnir. Araşdırmada aydınlaşır ki, ədəbin yaradıcı imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün uşaq şeirləri daha çox fakt bolluğu ilə səciyyələnir. Uşaq ədəbiyyatının inkişaf tarixini, A.Səhhət şeirlərinin bu zənginlikdə yerini, ədəbin yaşadığı dövrdə mövcud mədəni prosesini, yaradıcı mühiti öyrənmək üçün əsaslı mənbə olması müəyyənləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü. "Hansı vəsitələrlə dilimizi öyrənilib kəsb-i-maarif etməliyik". "İrşad" qəzeti, 1906 № 47.
2. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, Elm, 2008.
3. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı, ADPU, 2011.
4. Kəçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963.
5. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadidən H.K.Samiliyədək. Bakı, ADPU, 2014.
6. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı, Yazıçı, 1991.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 6 cildə, VI c., Bakı, Azərnaşr, 1985.
8. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992.
9. Məmmədova G. Pedaqoji irsimizdən:

Sultan Məcid Qənzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2015.

10. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Bakı Universiteti 2007.

11. Səhhət A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider, 2005.

12. Şmelev D.N. Slovo i obraz. Moskva, Nauka, 1964.

PEZİOME

Особенности стиля и языка в детских стихах Аббаса Саххата

Основную часть творчества Аббаса Саххата составляет детские стихи. В особенности языка значительный интерес представляют собой текст стихов в специфике оттенков стиля. Творчество А.Саххата, а также является основным источником, чтобы изучить тенденции развития детской литературы в конце XIX века и начала XX века. Простота языка, ясность мыслей, разнообразие стилей сильная сторона исследований стихов А.Саххата.

SUMMARY

Language and style features in Abbas Sahhat's children poems

Abbas Sahhat's literary activities are mainly devoted to children's poems. These poems arouse interest with their text system, the specificity of style shades, and language features. A. Sahhat's activities are distinguished with thorough source nature to study development trends of Azerbaijan children's literature at the end of XIX well as early in XX century. Language simplicity, lucidity of mind, style motley are strong sides to be studied.

MƏHƏBBƏT DASTANLARINDA ƏĞYAR VƏ CAVİD DRAMLARINDA ÜÇÜNCÜ ADAM OBRAZI

Çinarə RZAYEVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, məhəbbət, dastan, əğyar, folklor

Ключевые слова: Гусейн Джавид, любовь, эпос, чуждой, фольклор

Key words: Huseyn Javid, love, epos, a stranger, folklore

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən iri həcmli janrı olan məhəbbət dastanları öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Adından da göründüyü kimi, məhəbbət dastanları iki gəncin saf, təmiz sevgisindən bəhs edir. Amma bəzi məhəbbət dastanlarında iki gəncin birləşməsi mümkünsüz olur. Çünki dastanda iki aşıqla bərabər əğyar (ara vurub onları ayıran) surəti də öz əksini tapmışdır. Həmçinin məhəbbət dastanlarında əğyar surəti yazılı ədəbiyyat nümunələrində də özünü göstərir. Belə ki, dastanın müsbət keyfiyyətləri ilə bərabər, ara vuran üçüncü şəxs də dramaturq H.Cavidin əsərlərində öz əksini tapıb. Məqalədə məhəbbət dastanlarındakı əğyar surəti ilə görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin dramalarında üçüncü adam obrazı müqayisə olunmuş və təhlillər aparılmışdır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında özünün geniş mövzu dairəsi ilə seçilən janrlardan biri də dastanlardır. Görkəmli alim Məmməd Hüseyn Təhməsinin bölgüsünə əsasən dastanlar üç növə bölünür:

1. Qəhrəmanlıq dastanları;
2. Məhəbbət dastanları;
3. Ailə-məişət dastanları.

Hər bir dastanın özünə məxsus xüsusiyyətləri mövcuddur.

Məhəbbət dastanları, adından göründüyü kimi, onların özündə məhəbbət, sevgi, sədaqət, vəfa əks olunub. Dastanda iki gəncin ülvü məhəbbəti, saf sevgiləri

tərənnüm olunur.

Məhəbbət dastanlarını oxuduqca müsbət keyfiyyətlərlə, müsbət obrazlarla yanaşı, həmçinin dastanda mənfə - əğyar obrazı ilə də rastlaşırıq. Məhəbbət dastanlarının çoxunda buna rast gəlinir. Məsələn, "Tahir və Zöhrə", "Arzu və Qənbər", "Fərhad və Şirin" və s. dastanlarda bunu görmək mümkündür. Bu dastanlarda əğyar obrazı, çox zaman qızın atası, anası, atasının qızına seçdiyi aşıq, ya qızı sevən başqa bir aşıq və şahın vəziri təmsalında ifadə olunub.

Məhəbbət dastanlarından bir neçəsinə nəzər salaq: "Arzu və Qənbər" dastanında Arzuyla Qənbəri bir-birindən ayıran qızın atası padşah olur. O düşünür ki, "Mənim qızım padşah qızıdır. Padşah qızı padşah oğluna layiqdir" (5, s. 499).

Məhz bu düşüncəsinə görə də Mollaya onları bir-birindən ayırmaq tapşırığını verir. Çünki dastanda Əmir padşah qızını padşah oğluna layiq görür. Qızını yanına çağırır deyir:

"Qızım, mən artıq qocalmışam. Bugün, səhəlikəm. Qərib padşah səni öz oğluna almaq istəyir. Bizə münasib adamdı, mən razılıq vermişəm. Tezliklə toyunuz olacaq. Get hazırlaş" (5, s. 501).

Atasının dediyi oğlana əvəz gədən Arzu Qənbərin sevgisi ilə alışıb-yanır. Amma heç nə edə bilmir. Amma toy günü bəy ölür. Bunu eşidən Əmir padşahın da

ürəyi dözməyib partlayır. Arzu ilə Qənbəri ayıran birinci xəss Əmir padşah olur. O ölə də bu ayrılıq həsrəti yena bitmir. Çünki dastanda iki aşiq ayıran ikinci xəss də ortaya çıxır. Beləliklə, Arzuyla Qənbəri ayıran ikinci əğyar surəti Arzunun getdiyi oğlanın atası Qərib padşah olur. Belə ki, Qənbərlə Arzunun birləşdiyini gören Qərib padşah onların tutulmasını əmr edir. Bunu gören iki aşiq özlərini dəryaya atır. Dastandan alınmış həmin parçaya nəzər salaq:

"İndi sizə kimdən deyim Qərib padşahdan. Elə ki Arzu saraydan çıxdı, Qərib padşah sarayın köşkünə çıxıb Arzuya göz qoymağa başladı. Bir də gördü ki, uzaqdan qara geyimli bir atlı gəlib Arzunun yanında atdan düşdü, görüşüb qucaqlaşdılar. Qərib padşah əmr etdi ki, onların ikisini də tutub gətirsinlər. Padşahın adamları dörd yanı bürüdü. Heç bir çıxış yolu olmadığını gören iki sevgili qolboyun olub özlərini dəryaya atdılar" (5, s. 502).

"Fərhad və Şirin" dastanına nəzər salaq: Fərhadla Şirin bir-birini sevir. Amma bu dastanda da, iki aşiq sevgilərinə qovuşmur. Bunları ayıran surətlərdən birincisi Şirinin atası Şəmistan padşah olur. Fərhadla söz versə də qızını ona vermir. O, qızını şahzadə Xosrova əvəz olaraq iki aşiqi ayırır. Amma Şirini əlsə da ona sahib ola bilməyən Xosrov Fərhadı öldürmək qərarına gəlir. Çox düşünür, necə etsin deyər. Beyman qarı Xosrovun yanına gəlir və deyir:

- "Şahzadə, mənə nə verərsən Fərhadı tələf edib öldürəm?"

Xosrov dedi:

-Fərhadı öldürdün bilsən, sənə özün ağır qızıl verərəm!"

Qarı gəlib Fərhadın yanına çıxdı və dedi:

-Fərhad, bu qəsr kim üçün qurursan?"

Fərhad dedi:

-Şirin üçün qururam.

Beyman qarı dedi:

-Zəhmət çəkib daş yonub qəsr qurma! Şirin öldü.

Fərhad Şirinin ölüm xəbərini eşidib ürəyindən dərin bir ah çəkdi, bədəni titrədi, az qaldı ki, ağı başından çıxsın. Dünya gözündə qara.

Mətləbinə yetməyən, muradına çatmayan bığara Fərhad əzəl Şirinin ölüm xəbərini gətirən beyman qarına bir külüng vurub öldürdü". Sonra da özünü öldürür.

Xəbəri eşidən Şirin Fərhadın yanına gəlib zəhərli xəncərlə özünü öldürür. Onları yanaşı qəbir qazıb dəfn elədilər.

"Bu dastanda əhsan yeməyə gələnlər beyman qarına, padşaha, Xosrova lənət, Fərhad ilə Şirinə isə rəhmət oxuyub getdilər" (2, s.144).

Dastandan verdiyimiz qısa parçalardan aydın görünür ki, burada beyman qarı, Xosrov, qızın atası bu iki gənci ayıraraq onların ölümünə səbəb olur.

Demək olar ki, bir çox məhəbbət dastanlarının sonunda iki gənc öz sevgilərinə, məhəbbətlərinə qovuşa bilmir və sonda hər ikisi ölür.

Əğyar surəti demək olar ki, bütün məhəbbət dastanlarında yer alıb. Bu təkcə məhəbbət dastanlarında deyil, həmçinin yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapıb.

Qeyd edək ki, şifahi xalq ədəbiyyatının janrları yazılı ədəbiyyatda geniş formada əks olunub. Belə janrlardan biri də məhəbbət dastanlarıdır. Məhəbbət dastanları görkəmli dramaturq Hüseyn Cavidin yaradıcılığına da təsir etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məhəbbət dastanlarında əğyar obrazı H.Cavid əsərlərində də özünü göstərir. Görkəmli dramaturqun "Ana" əsərinə nəzər salaq. Bu əsəri oxuduqda görürük ki, Qanpoladla İsmətin arasını vuran qonşuluqda yaşayan Orxan adlı gənc olur. O, İsməti sevdikindən onu Qanpoladdan ayırmağa

çalışır. İsmətə sevgisini elan edir. İsmətin onu yox, Qanpoladı sevdikini bilə-bilə ondan əl çəkmir. İsmətlə Orxanın dialoquna diqqət yetirək:

Orxan:

İsmət, bir düşün!

Səndən başqa bir düşüncəm yox bu gün.

Bütün qızlar əsir ikən eşqimə,

Mən sənə eşqində batmışam qəmə.

Səbrim tükənmiş, taqətim kəsilmiş,

Huşum, aqlım uçmuş, uyqum

çəkilmiş.

Səndə əsla mərhəmət yoxmu?

İsmət:

Artıq yetər, Allah için, çəkil get,

Hörmətin, izzətin, varın, şöhrətin,

Nəslin, nəcabətin, gücün, qüdrətin,

Hər sənətin olsun, get, çəkil get,

Orxan!

Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan.

Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,

Ondən başqa sevdikim yoxdur əsla!

(3, s. 16, 18)

Orxan nə qədər dil töksə də İsməti fikrindən döndərə bilmir. Orxan burada iki gənci bir-birindən ayıran qansız, ürəksiz, insafsız əğyar rolunu əks etdirir. İsmətin onu sevməməyini qəbul edə bilməyən Orxan Qanpoladın canını almağı düşünür. Qanpoladın səfərdən qayıtdığını gören Orxan deyir:

Zərər yox, onu bən sağ qoysam əgər,

Dünyada yox bəndən alçaq bir nəfər

Bir ay pusmaq lazım gəlsə ac, susuz

Bəklərim onu rahatsız, uyğusuz;

Aman vermə ki, sağ qavuşsun evə,

Nazlı yarını öpsün sevə-sevə! (3, s.

42).

Əsərdə göründüyü kimi Orxan düşünür ki, Qanpoladı öldürməklə İsmətə

sahib olacaq. Amma bu düşündüyü acımasız qərar özünü ölümünə səbəb olur. Nə özü İsmətə sahib olur, nə də İsmət sevdikini Qanpoladına qovuşur. Beləliklə, Orxan öz pis əməlləri ilə saf bir sevgini qana bulayır. İsmətlə Qanpoladı ayırmağa çalışan Orxan özü Qanpoladı vura bilməsə də, bu alçaq işi Murad yerinə yetirir və onu vurub öldürür. Bu iki aşiqi bir-birindən ayırmaq istəyən Orxan olsa da onları ayıran Murad olur. Bu əsərdə həm Orxan, həm Murad iki sevgilini bir-birindən ayıran üçüncü adam obrazıdır.

Görkəmli yazıçının 1914-cü ildə qələmə aldığı "Şeyx Sənan" faciəsi də bu qəbildəndir. "Şeyx Sənan" faciəsi məhəbbət mövzusunda yazılmış romantik faciədir. "Şeyx Sənan" mənzum faciəsi dini-əfsanəvi şəxsiyyət olan Sənanın məhəbbət macərası əsasında insanın mənəvi ucalığı haqqında yazılmış dramatik üvertura təsiri bağışlayır. Cavid bu əsərində əsl eşqin dini etiqad üzərindəki təntənəsini, bütün buxovları dağıtmaq qüdrətini nümayiş etdirmişdir" (8). Belə ki, bu əsərdə Sənanla gürcü qızı Xumara sevgisi qələmə alınmışdır. "Pyesdə müsəlmanlar, müridlər, möminlər mühitində hamıdan ucada dayanan Sənanın baxışlarında gürcü qızı Xumara olan sevgisindən sonra yaranan dəyişikliklərin təmsalında bütövlükdə insanın dəyişməsi prosesi dolğun şəkildə canlandırılır" (8). Bu əsərdə məhəbbətin, eşqin gücü özünü açıq-aydın göstərir. Belə ki, "Şeyxin təmsalında Cavid eşq, yoxsa etiqad, möminlik və ya gerçəklik sualları əsasında qurduğu süjet, yaratdığı dramatik münafişə vasitəsilə insanın həqiqət axtarıcılığı, məhəbbəti etiqad səviyyəsinə yüksəltmək səyləri ilə ucala biləcəyinin mümkünlüyünü isbat etmişdir" (8).

İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu əsərdə

baş qəhrəmanını başqa millətdən olması biza "Əsli və Kərəm" dastanını xatırladır.

"Şeyx Sənan" faciəsini oxuduqda Sənanla Xumarı ayıranın, onların birləşməyini istəməyənən Papas olduğunu görürük. Papas gürcülərə Sənanı hücum etməsi üçün deyir.

Papas:

(hiddətlə, gürcülərə)

Nə durub bəklirsiniz əcəba?

Daha bağmaqda yox səmər əsla

Gürcülərdən bir qismi hücum etməyə istə, bu sırada Şeyx Hadi yanındakılarla bərabər qoşub gəlirlər" (3, s. 262).

Bundan başqa, əsərdə Xumarın babası Platon da bunların ölmə səbəbini Papasda görür.

Platon:

(çilgin bir halda)

İştə sənsin səbəb... Rəzil alçaq!

(Xəncərlə papasa hücum edir, gürcülər mane olur) (3, s. 266).

Çarəni qaçmaqda görün Sənan və Xumar əl-ələ verib nəhrə atılırlar. Sənanın qollarında Xumar gedib bir dağ tərəfə çıxırlar. Xumarın sakit durduğunu görün Sənan onun ölümünü qəbul etmir və onu oyandırmağa çalışır. Şeyx Hadi, Şeyx Mərvan kömək etmək istəsələr də, Sənan buna razı olmur. Və onların onu Xumardan ayırmaq istədiyini düşünüb, Xumarı oya-daraq deyir:

Oyan artıq, Xumar, oyan, gedəlim,

Şu müləvvəs mühiti tərk edəlim.

Hər tərəfdən hücum edər əğyar,

Qalq, oyan, nəzənin Xumar, Xumar!

(3, s. 270)

Xumar, ey afəti-can!

(Yaralı və dərin ahlar çəkərək gah göyə, gah Xumara baqar. Sonra məcnunənə bir tevr ilə sırtaraq həm gülmək, həm də ağlamaq istər, lakin hiç birinə müvəffəq olamaz. Gözləri dışarı

fırlamış olduğu halda, Şeyx Hadi ilə Şeyx Mərvana hücum etmək istər. Birdən-birə dönüb Xumara baqar, təkrar sırtaraq fələkzadə bir sərxoş kibi yarım səslə – "A-h!" deyər düşüverir) (3, s. 233).

Beləliklə, yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə "Şeyx Sənan" əsərində üçüncü adam obrazına da diqqət yetirmiş olduq.

Onu da qeyd edək ki, istər məhəbbət dastanlarında əğyar, istərsə də yazılı ədəbiyyatda üçüncü adam obrazı bəzi hallarda aşıqların özləri də ola bilər. Hüseyn Cavidin "Afət" dramında buna rast gəlirik. Böyük dramaturq Hüseyn Cavidin 1922-ci ildə yazdığı, baş qəhrəmanı qadın olan ikinci əsəri "Afət"dir. Bu əsərdə Afəti istəmədiyi halda əyyaş Özdəmirə ərə verirlər. "Afətin məğrur, həm də qüvvətli bir sevgi üçün yaranan qəlbi yaşlı, küskün bir mühərririn soyuq təbiəti, kobud, qaba mənəvi varlığı ilə qarşılaşır" (7, s. 19). Sevgi axtarışında olan Afət doktor Qaratayla qarşılaşandan sonra Afət onu sevməyə başlayır.

Afət: Çəkdiyim üzüntülər yetişir, rica edərim, sus!..

Doktor. Xayır, bu işə bir nihayət verməli... Ya o, ya bən!.. Başqa dürlü olamaz.

Afət: Səndən, səndəki eşqin ədəbiyyətindən əmin ola bilsəm...

Doktor (onun əlini yaqalar): Afət! Nə demək istiyorsun?

Afət: Bən bütün bənliyimi, bütün həyat və səadətimi yoluna fəda etməyə hazırım. Hətta sənin uğrunda cinayətdən belə çəkinməm (6, s. 108).

Beləliklə, doktordan vəd alan Afət doktorun verdiyi zəhərlə öz ərinə öldürür. Əsərdən alınmış həmin hissəyə nəzər yetirək:

Doktor. Hiç tələs etmə! Bu öylə bir

ilac ki, ancaq on dəqiqə sonra icrai-təsir edər. Həm də kimsə bir şey duyamaz. Yalnız burada hər acıya dayanmalı və şu ilacı evinizdə içirməlisin (6, s. 109).

Afət (ən arqada qalan doktora): Sən get, daha durma!

Doktor. Niçin?

Afət: Çünki zəhri içirdim (Misafirləri izlə) (6, s. 116).

Beləliklə də, Afət doktorun onu alacağını düşünərək Özdəmirin həyatına son qoyur və qatil olur. Lakin doktor verdiyi vədə əməl etmir. O, Afəti almır, Altunsaçla evlənməyi qərara alır. Bunu eşidən Afət onların qovuşmağını istəmədiyi üçün ilk olaraq doktoru öldürür. Sonda da özünü öldürür. Əsərdən alınmış həmin parçaya nəzər salaq:

Doktor. Ah, qəddar, xain, cəllad! (deyə qapıyı açar, yaranmış olduğu halda Alagözün önündə düşüverir).

Afət (əlində silah, acı qəhqəhələrlə). Özdəmirin intiqamını aldım, öz intiqamımı aldım (cənazəyə). Sən bəni unudun, gözəlliyimi təhqir etdin; iştə gözəlliyin intiqamını aldım. Ah, intiqam vəhşətlərin ən alçağıdır, lakin kəndimi almadım, əfv et!.. (müstəhzi qəhqəhə ilə). Ah, sən bu aqşam düğün yapacaqdın Altunsaça qavuşacaqdın... Halbuki bən buna razı olamam, çünki... səni pək sevirəm (masa üzərindəki çiçək dəmətinə çözərək cənazəyi süslər). Ah, əvət, səndən ayrılmayıstəm, bu dodaqlar bəndən başqasını öpməməlidir (cənazəyi qucaqlayıb öpər, fevqələdə bir həyəcan ilə qalqar və əlindəki revolveri şakağına tutar). Şimdi isə sıra bana gəlir.

Afət: Ax!.. (Deyə əlində tutduğu şişdəki zəhərin son damlasını içdiyi halda qarşısına çıxar və şişəyi yerə atar) (6, s. 139-140).

Verdiyimiz nümunələrdən də

göründüyü kimi, "qüvvətli bir məhəbbət ikiüzlü, xəyanətə bir münasibətlə qarşılır, aldadılır, təhqir edilir və cəzalanır" (7, s. 19). Beləliklə də, bu əsərdə üçüncü adam obrazını Afət yerinə yetirir. Belə ki, Afət öz sevgisi üçün həm öz ailəsini dağdır, Özdəmiri öldürür, həm də dəlicəsinə sevdidi doktor Qaratayı öldürərək Altunsaçdan ayırır.

Tarixən folklorumuzun ən geniş yayılan nümunələrindən biri olan məhəbbət dastanları yarandığı gündən əğyar obrazı da orada öz əksini tapmışdır. Əğyar obrazı məhəbbət dastanlarında, Hüseyn Cavid dramalarında sevgililəri ayırır, onların xoşbəxt olmasına mane törədir, hətta iki aşiqin ölümünə səbəb olur. Yuxarıda verilən nümunələrdə deyilən fikirlər öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd edək ki, Hüseyn Cavidin dramalarında üçüncü adam obrazı ilə təkcə yuxarıda verdiyimiz əsərlərdə deyil, digər əsərlərdə də rastlaşırıq.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, məhəbbət dastanlarının bir çox xüsusiyyətləri Cavid əfəndimin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu da dahi şairin folklor, şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağını və sevgisini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, I cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
2. Azərbaycan dastanları, 5 cildə, V cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
3. H. Cavid. Əsərləri (Tərtib edən Turan Cavid). 5 cildə, II c., Bakı, "Elm", 2007.
4. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, I cild. Naxçıvan, "Əcəmi", 2010.
5. Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə, III cild. Naxçıvan, "Əcəmi", 2012.
6. Cavid.H. Əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.
7. Cavid.H. Əsərləri. Beş cildə. I cild.

Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005.

8. https://az.wikipedia.org/wiki/H%C3%BC-seyn_Cavid

РЕЗЮМЕ

Понятие чужого в любовных дастанах и образ третьего человека в драмах Джавида

Любовные дастаны будучи самым крупномасштабным жанром Азербайджанского фольклора отличаются своими особенностями. Как видно из названия в любовных дастанах говорится о чистой любви между двумя молодыми людьми. Но в некоторых любовных эпосах объединение двух молодых оказывается невозможным. Потому что наряду с двумя любящими друг друга людьми своеотражение находит «чужой» (человек, который пытается их разлучить). Кроме этого образ «чужого» нашло свое отражение и в образцах письменной литературы. Например, в произведениях драматурга Джавида наряду с положительными качествами эпоса можно увидеть и третье лицо, пытающееся разлучить влюбленных. Гусейн Джавид Hostiles с копией статьи

эпоса любовных драм и анализов были проведены путем сравнения изображения третьего человека.

SUMMARY

The concept of a stranger in love dastans and the image of a third person in Javid's dramas

Being the most large-scale genre of the Azerbaijani folklore love epics are differ in their characteristics. As it's name suggests, love epics deal with of pure love between two young people. But in some love epics, the union of the young people is impossible. Because along with two people who love each other, "a stranger" (the person who is trying to separate them) finds its self-reflection in the epics. In addition, the image of "a stranger" was reflected in the samples of written literature as well. For example, in the works of playwright Javid, along with the positive qualities of the epic, you can see a third person trying to separate lovers. In the article, an image of the third person in the dramas of the prominent playwright Hüseyin Javid was compared and analyzed.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2018-ci il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

ÖYRƏNƏK: QƏDİM YUNANISTANDA NATIQLİK SƏNƏTİ

Samirə MƏRDANOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: natiqlik sənəti, ritorika, natiq, nitq, üslub.

Ключевые слова: ораторское искусство, риторика, оратор, речь, стиль.

Keywords: speech art, rhetoric, speaker, speech, style.

Qədim yunan mədəniyyətinə tədqiqatçılar xüsusi əhəmiyyət verirlər, çünki burada yaranan mədəniyyət bütün dünya sivilizasiyasının inkişafına güclü təsir göstərmiş, bu mədəniyyətin əsas tərkib hissələri olan fəlsəfə və ritorika əsasında elmin digər sahələri yaranıb inkişaf etmişdir. Qədim Yunanıstanda fəlsəfə - həqiqəti axtarmaq, ritorika – onu inandırıcı şəkildə sübut etmək vasitəsi hesab olunurdu.

Antik mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi olan "Ritorika" e.ə V-IV əsrlərdə Yunanıstanda yaranmış və sistemləşdirilmiş, insanların ürək və ağıllarını fəth edərək şifahi nitq söyləməyi öyrədən elm, başqa sözlə desək, bəlağət elmi hesab olunmuşdur.

Yunanıstan tarixindən məlum olur ki, e.ə V əsrdə Elladada quldarlıq demokratiyasının inkişaf etdiyi şəhər-dövlətlər (polislər) mövcud idi və burada natiqlik sənətinin çiçəklənməsi üçün hər cür şərait vardı. Polislərdə "Xalq yığıncaqları" siyasi xadimlərin də bilavasitə müraciət etdiyi ali orqan hesab olunurdu. Burada xalq kütlələrinin (demosun) diqqətini cəlb etmək üçün öz ideya və fikirlərini daha cəlbədiçi şəkildə təqdim etmək tələb olunurdu. Məsələn: Qədim yunan filosofu və dövlət xadimi Demetri Falerski deyirdi ki, "müharibədə dəmirin malik olduğu gücə, siyasi həyatda söz malikdir".

Qədim Yunanıstanda ictimai həyat elə vəziyyətdə idi ki, siyasətçilərin xalq yığıncaqlarında, sərkərdələrin ordu qarşısında, mülki şəxslərin isə məhkəmələrdə, bayramlarda, dost görüşlərində, yas mərasimlərində çıxış etməsi lazım gəlirdi. Belə bir şəraitdə natiqlik sənəti hər bir insan üçün vacib sayılırdı. Həyatın müxtəlif sahələri natiqlik sənətinin 3 əsas növünü əmələ gətirmişdi: siyasi natiqlik (məşvərətçi), məhkəmə natiqliyi, epideyktik natiqlik (təntənəli, yüksək)

Məşvərətçi nitqlərin işi razılaşmaq və ya rədd etmək, məhkəmə nitqlərinin - ittiham etmək və ya bəraət vermək, epideyktik nitqlərin işi isə tərifləmək və ya məzəmmət etməkdən ibarət idi (1, s. 17).

Natiqlik sənətinin qeyd olunan üç növündən klassik antik dövrdə daha vacibi məşvərətçi, digər sözlə desək, siyasi natiqlik idi. Siyasi natiqlik müxtəlif mövzularda - maliyyə, müharibə və sülh, ölkənin müdafiəsi, məhsulların idxalı və ya ixracı, qanunvericilik və s. olurdu.

Epideyktik nitqlərdə məzmun tez-tez formadan geri qalırdı, lakin bu heç də o demək deyildi ki, bütün epideyktik nitqlər məzmunuz idi. Məsələn: Qədim yunan tarixçisi Fukidid böyük məharətlə Afina demokratiyasının banilərindən biri, məşhur natiq və sərkərdə Periklin döyüşçülərin qəbri üstündə söylədiyi nitqi öz əsərinə daxil etmişdir. Afina demokratiyasının

çıxışın dövrünə təsadüf edən bu nitq həm məzmun, həm də forma cəhətdən fərqlənirdi.

Antik dövrdə məhkəmə natiqliyi xüsusi ilə geniş yayılmışdı. Qədim Yunanistanın həyatında məhkəmə çox böyük yer tuturdu, lakin mülki məhkəməyə az oxşayırdı. Yunanıstanda siyasi məsələlər kimi məhkəmələr də kütləvi şəkildə həyata keçirilirdi. Prokurorlar üçün xüsusi institut yox idi, hər kəs ittihamçı və ya müdafiəçi qismində çıxış edə bilərdi. Təqsirləndirilən şəxs özü müdafiə olunurdu; o, hakimlər qarşısında çıxış edərək təkcə öz təqsirsizliyini sübut etməyə çalışırdı, həm də hakimləri rəhmə gətirməyə, onların etimadını qazanmağa çalışırdı ki, bu məqsədlə ən gözəlilməz üsullardan istifadə edirdi. Məsələn: əgər təqsirləndirilən şəxs ailəsi var idisə, o, uşaqlarını gətirirdi, uşaqlar hakimlərə yalvararaq atalarına rəhm olunmasını xahiş edirdilər. Yaxud əgər o, döyüşçü idisə, sinəsini açır, vətən uğrunda döyüşlərdə aldığı yaralardan qalan izləri göstərirdi. Əgər təqsirləndirilən şəxs şair idisə, öz sənətini nümayiş etdirmək üçün şeirlərini oxuyurdu (bela bir hadisə hətta qədim yunan dramaturqu Sofoklun həyatında da baş vermişdi).

Böyük məhkəmə kollegiyası qarşısında (Məsələn, Afinada hakimlərin normal sayı 500 idisə, müttəhimin taleyinin həll olunmasında gəlicədə - andlı iclasçılar məhkəməsində 6000-dən çox adam iştirak edirdi) hər bir kəsə məntiqi dəlillərin mahiyyətini çatdırmaq çətin bir iş idi, buna görə də istənilən üsulla kütlələrə təsir etmək daha faydalı sayılırdı. Ritorikanın təcrübəli ustası və problemlərinin bilicisi Halikarnaslı Dionis yazırdı: "Hakim və ittihamçılar eyni şəxs olduqda, çoxlu göz yaş tökmək, giley-güzar etmək lazımdır ki, səni yaxşı dinləsinlər". Bu cür dolaşmaq şəraitdə qədim

Afinada məhkəmədə olmaq asan iş deyildi, çünki heç də hamı nitq qabiliyyətinə malik deyildi ki, dinləyənləri özünə cəlb edə bilsin. Bu səbəbdən məhkəmədə çəkiyənlər təcrübəli, əsasən də natiqlik istedadına malik şəxslərin xidmətlərinə ehtiyac duyurdular. Bu insanlar işin mahiyyəti ilə tanış olaraq pul müqabilində öz müştərilərinin çıxışlarını hazırlayırdılar, müştərilər çıxışı əzbərləyir və məhkəmədə söyləyirdilər. Bela nitq hazırlayanları loqoqraf adlandırırdılar. Elə hallar olurdu ki, loqoqraf eyni zamanda həm iddiaçı, həm də cavabdeh üçün nitq hazırlayırdı - yəni bir nitqdə digərində dediyini inkar edirdi (Qədim yunan tarixçisi Plutarx məlumat verir ki, bir dəfə hətta məşhur nitq Demosfen də belə etmişdi) (2, s. 24).

Antik dövr Yunanıstan natiqliyinin inkişafında sofistlərin (yun. sophistes - mahir adam, müdrik) böyük rolu var idi. "Müdriklik mütəxəssisləri" olan sofistlər təkcə natiqlik nəzəriyyəçisi deyildilər, onlar həmçinin muzdlu şəkildə zadəganların övladlarına danışmağı və məntiqi düşünməyi öyrədir, natiqlik dərsləri keçir, həm də vətəndaşların tələbatına uyğun olaraq nitqlər yazırdılar. Sofistlər söz mədəniyyətinin misli görünməmiş yaradıcıları kimi e.ə V əsrin II yarısında Afinada yaranan maarifçi-filosoflar məktəbinə mənsub idilər.

Natiqlik sənətinin nəzəriyyəsinə böyük töhfə verənlərdən biri sofist Qorgi (e.ə. 485-380-ci illər) olmuşdur. Siciliya şəhəri Leontindən olan bu böyük nəzəriyyəçi və natiqlik müəllimi e.ə. 427-ci ildə Afinaya gələrək öz məharətli nitqləri ilə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Qorgini məşhur edən nitqlərdən biri onun Olimp dağında yunanların yığıncağında söylədiyi nitq olmuşdur. Burada Qorgi yunan xalqını düşməne - varvarlara (yunanlarda: yadelli adam) qarşı mübarizədə həmrəy olmağa

çağırırdı. Rəvayatlara görə, onun bu nitqinin şərafinə Olimp dağında kiçik qızıl heykəl də qoyulmuşdu. Lakin məlumat var ki, bu heykəli Qorgi özü-özünə qoydurmuşdu.

Qorginin yaradıcılığından dövrümüza çox az şey gəlib çatmışdır. Məsələn, o, natiqə belə bir məsləhət verir: "Rəqibin ciddi dəlillərini zarafatla, zarafatını isə ciddiylə təkzib et". Bütövlükdə ona aid olan yalnız iki nitq saxlanılmışdır - "Yelenaya tərif" və "Palamedin bəraəti". Sofistlərin bir nümayəndəsi olaraq Qorgi hər zaman öz nitqlərində sözlə böyük önəm verir, onun gücünü qeyd edirdi. Məsələn, o, "Yelenaya tərif" adlı nitqində yazırdı: "Söz çox böyük hökmdardır. O, çox kiçik və tamamilə gözəgörünməz bir bədənə malik olsa da, möcüzəli işlər görür. Bela ki, o həm qorxunu qova bilər, həm kədəri məhv edə, həm sevinc gətirər, həm rəhm oyadar..." (3, s. 10).

Qorginin natiqlik sənəti özü ilə bir sıra yeniliklər gətirdi. Məsələn, o, yaradıcılığında üslub məsələlərinə böyük diqqət yetirirdi. Nitqin psixoloji, emosional təsirini gücləndirmək üçün o, simmetrik ifadələr və eyni sonluqla bitən cümlələrdən, metafor və müqayisələrdən, qafiyə, antiteza və oksimorondan, alliterasiya və assonansdan istifadə edirdi ki, bu da onun nitqini poeziyaya daha da yaxınlaşdırırdı. Bu vasitələrin bir çoxu tarixdə "Qorgi fiqurları" adı ilə yadda qalmışdır. (müasir dilçilikdə bunlar "üslubi fiqurlar" kimi öyrənilir).

Sofizm və sofistlərə ikili və zidd münasibət var idi. Əvvəlcə "sofist" sözü müsbət mənə daşıyaraq hər hansı bir sahədə, müəyyən bir sənətdə fəal iştirak edən istedadlı, təcrübəli bir insan mənasını ifadə edirdi. Sofistlər məntiqi düşünməyi, düzgün sübut etmə və bəraət qazandırma

üsullarını öyrədirdilər. Lakin sonralar onlar bu fikirlərdən yayındılar və söz və məntiqi hiylə ilə rəqib üzərində qələbə qazanmaq onların əsas qayəsinə çevrildi (4, s. 60-61).

Sofistlərə qarşı böyük yunan filosofu Sokrat mübarizə aparırdı. Sokrat üçün mütləq həqiqət ilahi idi. O, həqiqəti bütün insani mülahizələrdə ən üstün, ulvi, ilahi bir qüvvə, hər şeyin ölçüsü hesab edirdi. Sokrat sofist-natiqləri natiqlik sənətinin gücü ilə kütləni hər bir şeyə inandırmağa cəhddə mühakimə edirdi. Ritorikada birinci yerə Sokrat məntiqi sübutu qoyurdu, belə ki, "düzgün fikirdən düzgün hərəkət əmələ gəlir". Sakit söhbətdən tutmuş gərgin mübahisəyə qədər dialoqun müxtəlif formalarda inkişafı da həmçinin Sokratın adı ilə bağlıdır (4, s. 68-72).

Mübahisədə həqiqətin müəyyən ediləməsinə eristika deyilirdi. Sokrat eristikasının tərkib hissələri ironiya (kinayə) və mayevtika (yunan dilindən tərcümədə "mamaça sənəti") idi. Ironiya filosofun məharətində ağıllı suallar sistemi və rəqibi məntiqi çıxmaza gətirmək fikrini ifadə edirdi. Mayevtika mamaçanın insanın doğrulmasına kömək etməsi kimi düzgün fikrin formalaşmasına şərait yaradırdı.

Sokratın əsas mövqeyini onun şagirdi Platon (e.ə. 427-347) və onun məşhur "Qorgi", "Sofist", "Fedr" dialoqlarında görmək mümkündür. (qeyd: bu dialoqların əsas qəhrəmanı Sokrat idi). Platon sofisti saxta müdrik, sofizmi isə saxta müdriklik hesab edirdi (4, s. 72-81).

Platon sofistlərin ritorikasını elm hesab etmir, onu həqiqətə əsaslanan əsl natiqlik sənəti ilə qarşı-qarşıya qoyaraq bu sənətin yalnız filosoflar üçün əlçatan olduğunu qeyd edirdi. Natiqlik sənətinin bu nəzəriyyəsi "Fedr" dialoqunda - filosof Sokratla gənc Fedrin söhbətində ifadə edilmişdir. Nəzəriyyənin mahiyyəti aşağıdakı

kimidir.

Hər hansı əşya haqqında nitqə başla-yarkən həmin əşyanı dəqiq müəyyən etmək lazımdır. "Hər ehtimala qarşı, gənc,- Sokrat Fedra müraciət edir,- onun düzgün müzakirəsindən ötrü birindən və həmin-kindən başlamaq lazımdır: nəyin müzakirəyə cəlb olunduğunu bilmək tələb olunur, əks halda davamlı səhvlər qaçılmazdır" (5, s. 347-351).

Bundan başqa Sokrata görə, həqiqətin, yəni əşyanın mahiyyətini dərk etmək lazımdır: "Hər şeydən əvvəl, danış-dığın və yazdığın hər bir əşya haqqında həqiqəti dərk etmək; bu həqiqətə uyğun hər şeyi müəyyən etməyi bacarmaq; əsl natiqlik sənətinə həqiqəti dərk etmədən yiyələnmək olmaz"; "kim həqiqəti bilmir və fikirlərin dalınca qaçarsa, onun nitqi gülünc və məharətsiz olacaq".

Dialoqda nitqin quruluşundan da söhbət gedir. Nitqin əvvəlində, birinci yerdə, giriş, ikinci yerdə - şərh etmə, üçüncü yerdə - sübut, dördüncü yerdə - həqiqətə uyğun nəticələr olmalıdır. Həmçinin təsdiq etmə və əlavə təsdiq etmə, təkzib etmə və əlavə təkzib etmə, əlavə izah etmə və əlavə tərifi də mümkündür.

Platon nitqdə birinci planda emosional inandırıcılığı (qəlbə təsir etmək) və natiqin fəaliyyətinin yaradıcılıq olduğu tezisini irəli sürür. Onun fikrincə, "natiqə qəlbə necə növünün olduğunu bilmək lazımdır", buna görə də "dinləyicilər cürbəcür olurlar". Həmçinin hansı nitq qəlbə hansı formada təsir edir. Natiq nitqin növlərini, qəlbə növləri və vəziyyətini əlaqələndirməyi bacarmalıdır. Hansı qəlbə hansı nitqlə və hansı səbəbdən dərhal inandırmaq mümkündür, hansını -yox. Natiqin tapşırığı - "hər xarakterə görə nitq axtarıb tapmaq və bu yolla öz nitqini qurmaq və nizama salmaqdır; mürəkkəb qəlbə

mürəkkəb, müxtəlif çeşidli nitqlərlə müraciət etmək, sadə qəlbə isə sadə".

Beləliklə, Platonun fikrincə, əsl natiqlik həqiqi biliklərə əsaslanır. Əşyanın mahiyyətini dərk edərək insan onlar haqqında düzgün fikirlərə yiyələnir, insanların qəlbənin təbiətini dərk etmək dinləyicilərə öz fikrini aşılamaq imkanı verir.

Qədim Yunanıstanda məhkəmə natiqliyinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Lisi (e.ə. 415-380-ci illər) hesab olunurdu. Kiçik yaşlarında qardaşı ilə birlikdə cənubi İtaliyanın Furiya şəhərində təhsil alan Lisi burada məşhur sofistlərdən ritorika kursları keçmişdi. Təqribən 412-ci ildə o, Afinaya qayıtmışdır. Afina dövləti bu zaman çətin dövrünü yaşayırdı, ölkə üçün uğursuz olan Peloponnes müharibəsi gedirdi. 405-ci ildə afinalılar sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradılar. Alçaldıcı barışıqdan sonra hakimiyyətə gələn Spartanın əlaltıları - "30 tiran" (qədim Yunanıstanda hakimiyyətə zorla sahiblənən şəxslər) tərəfindən Afina cəmiyyətində demokratik və sadəcə qanunsuz elementlərə qarşı amansız terror siyasəti həyata keçirildi. Böyük var-dövlətə malik olmaları Lisi və onun qardaşına divan tutulmasına səbəb oldu. Qardaşı edam olunan natiq qonşu Meharaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Demokratiyanın qələbəsindən sonra Lisi Afinaya qayıtdı, lakin vətəndaşlıq hüququ almağa nail ola bilmədi. Lisi tərəfindən söylənilən ilk məhkəmə nitqi onun qardaşının ölümündə günahkar olan otuz tirandan birinə qarşı idi. Sonralar o, bunu özünün əsas sənətinə çevirərək Afina vətəndaşları üçün nitqlər yazmağa başladı və loqoqraf oldu. Loqoqrafın işi ondan ibarət idi ki, yazılmış nitq danışanın, yəni məhkəmədə öz maraqlarını müdafiə edən şəxsin dilində təbii səslənsin. Buna görə

müştərinin sosial mühitini, onun nitqinin xüsusiyyətlərini, işin mahiyyətini, çətinliyini və s-ni yaxşı bilmək lazım idi.

Lisinin yaşadığı dövrdə məhkəmə nitqinin quruluşu artıq işlənib hazırlanmışdı. O, 4 hissədən ibarət idi: giriş - burada çıxış edən hakimlərin etimadını qazanmağa çalışırdı; təhkiyə - araşdırılan işin bütün hallarının ifadə edilməsi; əsaslandırma - dəlil və sübutlarla çıxış edəninin düzgünlüyünün təsdiq edilməsi; nəticə - burada natiq öz rəqibini nüfuzdan salmağa çalışırdı.

Lisi gözəl hekayəçi kimi məşhur idi, onun parlaq nitqləri hakimlərin diqqətini cəlb edir və iştirakçıları maraqlandırır. Qədimdə ona 400 nitq aid edilirdi, lakin bizim dövrümüzdə onlardan yalnız 34-ü çatmışdır ki, onların da hamısı orijinal deyildir. Saxlanılanların böyük əksəriyyəti məhkəmə natiqliyinə aiddir, lakin topluda biz həm də siyasi, hətta təntənəli (epideyktik) nitqlərə - məsələn, 395-386-cı illərdə Korinf müharibəsində vəfat etmiş döyüşçülərin qəbri üstündə söylənilmiş nitqə rast gəlirik. Lisinin üslubunun xarakterik cəhətləri qədim tənqidçilər tərəfindən qeyd olunur. Onun şərhləri sadə, məntiqli və ifadəli, cümlələri yığcam və simmetrik qurulmuş, natiqlik üsulları nəfis və incə idi. Lisi özünəməxsus üslubu ilə məhkəmə natiqliyinin əsasını qoymuşdu, quruluş və əsaslandırma cəhətdən sonrakı natiqlər çox şeydə onun yolunu davam etdirirdilər. Xüsusilə onun attik nəsrə ədəbi dilin yaradılmasında böyük xidmətləri var. Biz onun nitqində nə arxaizm, nə dolaşq ifadələr tapmırıq, hətta sonrakı tənqidçilər (Halikarnaslı Dionis) etiraf edirdilər ki, attik nitqin təmizliyində heç kim Lisini ötüb keçə bilməz (5, s. 328-331).

Yunanıstanın müstəqillik erasında tanınmış siyasi natiqlərdən biri də Demos-

fen (e.ə. 385-322) olmuşdur.

Varlı ailədə doğulan Demosfenin valideynləri vəfat etmiş və ailəsinin varidatı şəərəfsiz insanlar olan qayyumların əlinə keçmişdi. Müstəqil həyatına o, əmlakını oğurlayanlara qarşı mübarizə ilə başlamışdı. Bu mübarizədə qalib gəlmək üçün Demosfen müxtəlif üsullardan istifadə etmiş, məşhur Afina natiqi İseydən natiqlik dərsləri almışdı. Hecanın sadəliyi, məzmunun sıx və əhəmiyyətli olması, ciddi təsdiq etmə məntiqi, ritorik suallar - bütün bunları Demosfen İseydən götürmüşdü.

Uşaqlıqdan Demosfen zəif səssə malik idi, "r" və "l" səslərini düzgün tələffüz etmirdi. Bu çatışmazlıqlar, həmçinin tribunada olduğu zaman qətiyyətli olmaması onun ilk çıxışlarının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnməsinə səbəb olmuşdur. Lakin inadlı əməklə (belə bir əfsanə var ki, o dəniz qırağında duraraq saatlarla şeir oxuyurdu və öz səsi ilə sahibyanı dalğaların səsinə batırırdı) o, öz tələffüzündə olan çatışmazlıqları aradan qaldıra bildi. O, səsin intonasiya çalarına böyük əhəmiyyət verirdi. Plutarx natiqin tərcümeyi-halında xarakterik bir lətifə qeyd edirdi: "Deyirlər ki, Demosfenin yanına kimsə məhkəmədə onun xeyrinə nitqlə çıxış etmək xahişi ilə gəlmişdi, şikayətlənirdi ki, onu döymüşlər". Demosfen isə demişdi: "Yox, sənin başına belə hadisə gəlməyib". Səsinə qaldıraraq yanına gələn qışqırmışdı: "Necə, Demosfen, necə bu mənim başıma gəlməyib?!" - "Hə, indi mən aydın şəkildə incidilmiş və zərərçəkmiş birisinin səsinə eşidirəm", - natiq demişdi".

Öz yaradıcılıq yolunun başlanğıcında Demosfen məhkəmə nitqləri ilə çıxış etmişdir, lakin gələcəkdə o daha çox Afina şəhərinin həyəcənli siyasi həyatına atılmışdır. Tez bir zamanda o, Xalq yığıncağının

tribunasından çıxış edərək aparıcı siyasi xadim olmuşdur. O, yorulmadan yunanları "şimal barbarına" - Makedoniya çarı Filipə qarşı mübarizədə birliyə çağıran vətənpərvər partiya başçılığı etmişdir (2, s. 24-26).

Yunanıstana hücumuna şimaldan başlayan Filip tədricən Frakiya şəhərlərini tabe etmiş, Fessaliyanı ələ keçirmiş, sonradan Fokidaya (Orta Yunanıstan) yiyələnmişdi, hətta öz casuslarını Afina şəhərinin yaxınlığında olan Evbey adasına da göndərmişdi. Afina şəhərinin Filiplə birinci müharibəsi (357-340-cı illər) Afina üçün əlverişsiz Filokrat sülhü ilə, ikinci müharibə (340-338-ci illər) isə yunanların Xeroneya yaxınlığında sarsıdıcı məğlubiyəti ilə başa çatmışdı, burada Demosfen sırası döyüşçü kimi döyüşürdü. Demosfenin iki ən məşhur nitqi məhz bu hadisələrlə bağlıdır. Filokrat sülhündən sonra o təqsirkarları "Cinayətkar səfirlik haqqında" nitqində (343-cü il) ifşa etmişdir, Xeroneyadan sonra isə Vətən qarşısında xidmətlərinə görə, nitqi qızıl çələnglə təltif etmək təklif olunmuşdu. "Çələng haqqında" nitqində (330-cu il) o, bu mükafata öz haqqının olduğunu qeyd etmişdir. Böyük nitq vətəninin daha bir məğlubiyətini yaşamışdır, bu 322-ci ildə Lami müharibəsində, yunanlar Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra olan qarışıqlıqdan istifadə edərək onun varislərinə qarşı çıxanda baş vermişdir.

Bu dəfə Makedoniya qoşunları Afina şəhərini tutmuşdular. Demosfen vətənpərvər partiyanın digər rəhbərləri ilə birlikdə qaçmalı olmuşdu. O, Kalavriya adasında Poseydonun məbəbində gizlənmişdi. Makedoniyalı əsgərlər Demosfeni güclə oradan çıxartmaq istəyirdilər, bu zaman o, dostlarına məktub yazmaq üçün vaxt istədi, papirus götürdü və düşüncəli şəkildə

dodaqlarına qarşı perosunu yaxınlaşdırdı və dişlədi. Bir neçə saniyə sonra o, ölü olaraq yerə yıxıldı - qarğıda tez təsiredən zəhər gizlədilmişdi.

Demosfenin ədəbi irsində (biza 61 nitqi çatıb, lakin yəqin ki, onların çoxu orijinal deyil) yer alan məhz siyasi nitqlər onun yunan natiqlik sənəti tarixində yerini müəyyən edir. Onlar İskokratın nitqlərindən çox fərqlənir. Belə ki, məsələn, İskokratın nitqlərində giriş xeyli uzun idisə, əksinə, Demosfenin nitqləri həyati vacib mövzularla bağlı olduğundan və dərhal diqqəti cəlb etməli olduğundan həmin nitqlərin giriş hissəsi qısa və təsirli idi. Adətən, girişdə hər hansı bir sentensiya (hikmətli söz, aforizm) olurdu, sonradan o, konkret nümunədə inkişaf edirdi. Demosfenin nitqinin əsas hissəsi nəql etmə - işin mahiyyətinin ifadə edilməsi idi. Nəql etmə qeyri-adi məharətlə qurulurdu, ona görə də ekspersivlik və dinamika ilə zəngin idi. Burada ilahlara (allahlara), dinləyənlərə, Attikanın təbiətinə coşğun müraciətlər, rəngarəng təsvirlər və hətta rəqiblə xəyal olunan dialoq özünü biruzə verirdi. Nitq axını ritorik suallarla yekunlaşırdı: "Səbəb nədir?", "Bəs əslində bu nə deməkdir?" və s., bu da nitqə qeyri-adi səmimilik verirdi.

Demosfen mükəmməl surətdə natiqlik sənətinin müxtəlif üsullarına malik idi; xüsusilə tez-tez üslubi fiqurlardan istifadə edir, sözlərini jestlərlə müşayiət edirdi. O, məcazlardan, əsasən də metafordan geniş istifadə edirdi. Məsələn, "hazırkı əsrlə keçən əsr" müqayisə olunanda müqayisə olunma və antitezadan məharətlə istifadə edirdi. Yaxud, sinonim cərgələrdən ("baxın və müşahidə edin", "bilin və başa düşün") istifadə edərək hecanın ritmikliyinə və şux olmasına imkan yaradırdı. Demosfendə rast gəlinən effektiv üsul "qəsdən susmaq fiquru" idi ki, nitq bilərəkdən mütləq

deməli olduğu bir şey barədə susur və dinləyicilər onu müəyyən edirdilər. Belə bir üsulun sayəsində o, nitqində natiqə lazım olan nəticəyə - inandırıcılığa nail olurdu.

Demosfenin nitqləri dəlillərin gücü, coşğunluğu, üslub yığcamlığı, aydınlıq və müxtəsərliyi, dil təmizliyi ilə fərqlənirdi və buna görə də antik dövrün dinləyiciləri və oxucularına unudulmaz təəssürat bağışlayırdı. Ondən 400 il sonra yaşamış görkəmli natiq, yazıçı və tarixçi Halıkar-naslı Dionis yazırdı: "Demosfenin nitqlərinə nəzər salanda mən ilhama gəlirəm... Fərqli ehtiraslara qapılaraq mən inanıram, özümü itirirəm, qorxuram, nifrət edirəm, arzu edirəm, təəssüflənirəm, qəzəblənirəm, həsəd aparıram, məndə insan ürəyinin sahib olduğu bütün ehtiraslər dəyişir" (5, s. 333-341).

Epideyktik natiqliyin ustası natiq və publisist İskokrat (e.ə.436-338) sayılırdı. Lisinin məhkəmə natiqliyi sahəsində etdiyini, təntənəli natiqlikdə İskokrat etmişdir. Əvvəllər varlı olub, lakin sonradan müflisləşən Afina ailəsindən olan İskokrat da cavan yaşlarından özünə loqoqraf sənətini seçməyə məcbur olmuşdur. Sonradan o, təhsilə görə yüksək ödəniş haqqı olan natiqlik məktəbini açmışdır ki, dövrün bir çox siyasətçiləri, natiqləri və yazıçıları həmin məktəbi bitirmişdilər.

İskokratın məktəbi öz ideya və istiqamətinə görə Afina demokratiyasına düşmən mövqedə olan (buna məktəbdə təhsil alanların zadəgan ailəsindən olması da təsir göstərirdi) siyasi dərnək rolunu oynayır, buna görə də məktəbin başçısı dəfələrlə "gənclərin əxlaqının pozulmasında" ittiham olunmuşdu.

İskokratın ədəbi fəaliyyəti yunan cəmiyyətində siyasi böhran və amansız sinfi mübarizə dövrü ilə üst-üstə düşmüşdür. Bu zaman şəhərlərdə gah

demokratik, gah da oliqarx elementləri üstünlük təşkil edir, işsizlərin və iflas olan insanların sayı artır. Sonsuz daxili müharibələr yunan şəhərlərinin hansısa birinin sabit hegemonluğuna gətirib çıxarmamış, əksinə onların iqtisadi və siyasi potensialını tükətməmişdi. Yaranan vəziyyətdən istifadə edən Makedoniya çarı II Filip 338-ci ildə ona qarşı birləşən polisləri (şəhər-dövlətlər) sarsıdıcı məğlubiyətə uğratmış və Yunanıstan üzərində siyasi nəzarəti bərqərar etmişdi.

Siyasi və sosial ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə İskokrat özünün yazılı şəkildə yayılan nitqlərində Elladanın xilasının siyasi proqramını irəli sürmüşdür. İlk dəfə o, bu məsələyə 380-ci ildə özünün "Panegirik" nitqində toxunmuşdur. Nitqin mahiyyəti yunanların gücünü İrani işğal etmək üçün barbarlara qarşı birləşdirməkdən ibarət idi. Sonralar o, bu ideya ilə Yunanıstanın müxtəlif monarx və tiranlarına müraciət etmişdi ki, bunlardan sonuncusu II Filip olmuşdur. Lakin Filip özü bu səfəri hazırlamağa başlasa da, həyata keçirə bilmədi, bunu onun oğlu Makedoniyalı İsgəndər etdi. İskokrat praktiki olaraq Afinada Makedoniyayönümlü partiyanın ideoloqu olmuşdur, onun ətrafında əsasən imkanlı dairələrdən olan vətəndaşlar qruplaşırdı.

İskratın natiqlik sənətinin üsulları Qorqi tərəfindən irəli sürülən prinsipləri inkişaf etdirirdi. Onun məktəbində natiqlik yaradıcılığı kompozisiyasının əsas prinsipləri hazırlanmışdı, burada aşağıdakı hissələr olmalı idi:

- 1) Giriş (onun məqsədi dinləyənlərin diqqətini və xoş niyyətini cəlb etmək idi);
- 2) Çıxış obyektinin nəqli (bu mümkün inandırma ilə həyata keçirilirdi);
- 3) Rəqibin dəlillərinin şəxsi dəlillərin xeyrinə inkar edilməsi;
- 4) Bütün deyilənlərə nəticə vuran

yekun hissə.

Qədim vaxtlarda İsokrat natiqlik ustası kimi böyük hörmətə malik idi – papiruslarda yazılan çoxsaylı parçalar – nitqlər onun əsərlərinin məşhurluğunu göstərir. İsokratin ədəbi irsi bizim bugünkü publisistikaya yaxındır. İsokratin əsas xidməti yazılı nitq üslubunun təkmilləşdirilməsidir. Yazılı nitqin şifahi nitqdən fərqi Aristotel belə qeyd edirdi: "Bir üslub yazılı nitq üçün, digəri mübahisədə nitq üçün, biri yığılmaqda nitq üçün, digəri məhkəmədə nitq üçün. Hanısını bilmək lazımdır". Natiqlik elminin görkəmli Roma nəzəriyyəçisi Kvintilian İsokratin ədəbi fəaliyyətinin çatışmazlıqlarını belə qeyd edirdi: "İsokratin üslubu bəzək-düzəklə doludur və natiqlik sənətinin müxtəlif janrlarında əslisliyi ilə seçilir. O, daha çox səhnə üçün məşq edib, nəinki döyüş meydanı üçün". İsokrat bu barədə özünün "Filip" əsərində belə yazırdı: "Mənim üçün gizli qalmadı ki, söylənilən nitqlər oxumaq üçün nəzərdə tutulan nitqlərə nisbətən daha inandırıcı qüvvəyə malikdir..." (5, s. 331-334).

Böyük Platonun tələbəsi, hərtərəfli alim, "Metafizika", "Məntiq", "Siyasət", "Poetika", "Analitika" əsərlərinin müəllifi Aristotel həm öz, həm də bizim dövrümüz üçün böyük önəmli olan üç kitabdan ibarət "Ritorika" əsərini yazmışdır (4, s. 82-96).

Natiqlik elminin məqsədini Aristotel keyirə və insan xoşbəxtliyinə xidmətdə görür, sonuncuya o, xüsusilə çox yer ayırır, onu "cəmərdliklə qanadlanan rifah" kimi qiymətləndirir. Xoşbəxtliyin meyarları – insanlar arasında hörmət, sevimli işin uğuru, mehriban ailə, nəhayət əsas – "yaxşı, yaxın dostla malik olmaqdır".

I kitabda ritorikanın predmetinə baxılır, o "hər bir ayrıca predmetə dair mümkün inandırma üsullarını tapmaq

həqiqəti... kimi qiymətləndirir. Onun üç növü var: onlardan biri danışanın xarakterindən asılıdır, digəri – dinləyicinin bu və ya digər əhvalından, üçüncüsü isə – nitqin özündən asılıdır". Daha sonra natiqlik nitqlərinin növlərinə baxılır.

"Ritorika"nın II kitabında əvvəlcə danışanın inandırıcılığına şərait yaradacaq səbəblər haqqında danışılır: "bu ağıl, cəmərdlik və iltifatdır". Əgər "dinləyicilər natiqin bütün bu sadalanan keyfiyyətlərə malik olmasını hesab edirlərsə, onlar, əlbəttə, ona etibar edəcəklər". Daha sonra dinləyicilərdə müəyyən şövq: hirs, sevgi, qorxu, abır, rəhm, hiddət, paxıllıq və s. yaradaraq onları necə inandırmaq haqqında danışılır. Aristotel natiqin bu şövləri necə və nə üçün nəzərə almalı olduğunu göstərir. Danışan şəxs dinləyicilərin yaşını, onların məşəyini, ictimai vəziyyətini və s. yaddan çıxarmamalıdır. Bütün bunlar nitqin inandırıcı olması üçün lazımdır.

Aristotel üçün sofistlər kimi nitqin inandırıcı olması əsasdır. Lakin, əgər sofistlər üçün həqiqət o qədər əhəmiyyətli deyildisə (əksinə, dinləyənləri nəyə olsa inandırmaq ali sənət sayılırdı), Aristotel üçün Platon kimi nitqdə danışılanların həqiqətə uyğunluğu vacibdir. Aristotel dinləyənləri deyilən sözün həqiqət olmasına inandırmaq üçün məntiqi dəlillərə çox yer ayırır.

Lakin, Aristotelin fikrincə, yalnız doğru biliklərdən istifadə etmək mümkün deyil. O, heç də hər zaman insan üçün əlçatan deyil. İnsanları nəyəyə inandırmaq istəyərkən biz tez-tez həyatdan müxtəlif nümunələrdən istifadə edirik, ehtimal xarakterli fikirlər irəli sürürük və onlardan tam dəqiq olmasa da, inandırıcı nəticə çıxardırıq. Belə nəticələr tamamilə doğru deyil, lakin düzgün olmağa yaxındır, yəni çox şəxslər üçün həqiqi və etimada layiq

hesab olunur.

"Ritorika"nın III kitabı nitqin özünə həsr olunub. Burada üsluba böyük diqqət ayrılır. O "nitq predmetinə uyğun olmalıdır". Üsluba dair ümumi tələblər – aydınlıq, əlçatanlıq, təbiilik, yumşaqlyq, zəriflik, nəəcilik (5, s. 353-355).

Aristotel hesab edirdi ki, əgər üslub hisslərlə doludursa, həqiqətə uyğundursa, o, lazımı keyfiyyətlərə malik olacaqdır. Sonuncu o zaman olur ki, əhəmiyyətli şeylər barədə üstüörtülü və boş şeylər barədə təntənəli danışılır. Əks halda üslub tələxək üslubuna oxşayır.

Nitq üslubu nəql predmetindən asılıdır: tərifə layiq şeylər barədə heyranlıqla, rəhm yaradan şeylər barədə təvazökarlıqla danışmaq lazımdır.

Ritorika fəlsəfə ilə yanaşı olaraq təhsilin əsas predmeti olmalıdır; "Ritorika" traktatının özü həm bu elmin kursu, həm əldə olunanların fəlsəfi ümumiləşməsi, həm incəsənət əsəri və elmi yaradıcılıq nümunəsidir. Qeyd edək ki, Aristotel özü gözəl söz ustası idi: o, "Məntiq" və "Metafizika"da fikrin və nitq konstruksiyalarının çox çətin seçilən incəliklərinə nail olmuşdur. Onun məşhur aforizmi heç də təsadufi deyil: "Ritorika dialektikaya (yəni məntiqə) uyğun sənətdir".

Natiqlik sənətinin formalaşması və inkişafı daha çox Qədim Yunanıstanla bağlıdır. Lakin sonralar Afina şəhərdövlətinin tənəzzülü ilə bağlı yunan natiqlik sənətinə geriləmələr baş verir, gözəl nitq öz siyasi xarakterini itirir və yunan

natiqliyi tənəzzülə uğrayır. Beləliklə, natiqlik sənəti tamamilə başqa bir dövrdə – Romada özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Ritorika. Bakı, 2008.
2. M.Ə.Əsgərov. Natiqlik sənətinin əsasları. Bakı, "Maarif", 1975.
3. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014.
4. Əlizadə A. Antik fəlsəfə tarixi. 3 sayılı Bakı Mətbəəsi ASC (2016).
5. С.И.Радциг «История Древнегреческой литературы», Москва, из-во «Высшая школа», 1982.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена истории ораторского искусства, его античного периода. Здесь преследуются видные представители ораторского искусства и их заслуги в истории развития этого искусства. В статье исследуются виды ораторского искусства, роль софистов в развитии этого искусства, жизнь и творчество философов, таких как Сократ, Платон, Лисий, Демосфен, Исократ и Аристотель.

SUMMARY

The article is dedicated to the history and ancient epoch of the ancient speech art. Here is about the prominent representatives and their services in the development of the Greek literary art. The article examines the types of speech art, the role of sophists in the development of the art, also, the life and creativity of philosophers like Socrates, Plato, Lysias, Demosthenes, Esocrates and Aristotles.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN "FƏRYAD" DRAMINDA İNSAN İDEALI PROBLEMİ

Parixanım SOLTANQIZI,
ADPU-nun dosenti

Açar sözlər: Dram, fəlsəfə, Vahdət-i-vücut, hakim ideologiya, dini ehkam kultu, obraz, bədilik, *Ключевые слова:* драма, философия, целостность, идеология, культ, образ, символика.

Key words: drama, philosophy, Unity-body, ruling ideology, religious slaughter, image, artistry.

Bəxtiyar Vahabzadənin "Özümüzü kəsən qılınc", "Fəryad", "Dar ağacı" tarixi mövzuda yazılmış dram əsərləridir. Bəxtiyardan əvvəl, bu mövzuya müraciət edilib, lakin elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, ilk tarixi dramın müəllifi Nəriman Nərimanov olub. "Nadir Şah" əsəri ilə o, Azərbaycan dramaturgiyasına orijinallıq gətirib. Sonradan bir sıra sənətkarlar.

Ə. Haqverdiyev ("Ağa Məhəmməd Şah Qacar"), C.Cabbarlı ("Od gəlini", "Nəsrəddin şah"), H.Cavid ("Peyğəmbər", "Topal Teymur"), S.Vurğun ("Vaqif") və b. tarixə müraciət edərək, tarixi gerçəklikləri insan taleələrində Azərbaycan dramaturgiyasına gətiriblər.

B.Vahabzadə "Fəryad" dramını 1981-84-cü illərdə qələmə alıb. 1984-cü ilin mart ayının 24-də isə əsər Azərbaycan Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulub. "Fəryad" XVI əsrdə yaşamış təriqət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, anadilli fəlsəfi şeirin banisi Seyid Əli İmadəddin Nəsimiyə ithaf olunub. Nəsimi şairin sevdiyi üç şairdən (M.Füzuli, S.Vurğun, İ. Nəsimi) biridir. "Fəryad"ın yazılmasının əsas səbəblərindən biri də qeyd etdiyimiz kimi Nəsimi sevgisi olub. Digəri isə Nəsiminin yaşadığı XIV əsr-tarixi dövrü, şairin mühitini, vahdət-i-vücut fəlsəfəsini müasir ədəbiyyata gətirmək, onun simasında bütün zamanlar üçün milli insan

idealını yaratmaq idi. Ideal insan –Nəsimi istər keçmiş, istərsə də gələcək tarixi dövrlər üçün tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, "Bəxtiyarın həmişə əxlaqi sınaq anında verilən, həmişə mənəvi, vicdanı və sosial intixab qarşısında qalan maksimalist qəhrmanı üçün münasib bir tarixi prototipdir. [2, 164].

Bəxtiyar Vahabzadə "Fəryad"da həm tarixi mövzuya müraciət edib, həm də tarixə münasibətini bildirib. Tarixin qanunlarının insanın azad fikrini boğmağı bacarmadığını, insanın bütün qanunlardan, dini ehkamlardan daha yüksəkdə- ali mərtəbədə dayandığını XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatı poetikasından bütün zamanlara isbat edir. Bu qanunlar, dini ehkamlar "Mənəm-Allah" söyləyən Nəsimini cismən öldürsə də onun səsinin, ruhunun, nəfəsinin "Mənəm-Allah" deyil, "Mənəm-Nəsimi" deyən I, II Nəsimilərin simasında nəinki XX əsrə, ondan sonrakı əsrlərə də çatacağını, şairin əbədiyyətini hayqırır:

Mərdliyə çağırır bu gün hər kəsi,

Dərisi soyulan şairin səsi.

Uzaq əsrlərdən gəlir nəfəsi,

Diri dünyamıza ölü dünyanın.[1,

667]

Əsərin "Fəryad" adını daşması da məhz bu səslə, nəfəslə bağlıdır. Çünki, dərisi dabanından soyulan Nəsiminin fəryadı cismani ağırdan yox, inamı,

əqidəvi əcədən eşidilən "Mənəm-Allah" gəyün nə üst qatında, nə də aşağı qatında insandan uca vəziyyət yoxdur fəryadı ilə bağlı olmayandır.

Görkəmli tədqiqatçı alimlər, Yaqar Qarayev və Şamil Salımanov "Fəryad"dan bəhs edərkən qeyd edirlər ki, "Əslində tarixi əsər və obraz yaratmaq müəllifin əsas məqsədi olmayıb: XX əsrin insan ideali barədə öz sözlünlü demək üçün Nəsiminin "İnsan-Allah" konsepsiyası şairə zəncəq bədii-fəlsəfi bir vasitə kimi lazım olub, vəssalam! Daha doğrusu, şair həm XIV əsrə - Nəsimiyə XX əsrin nəzəri ilə baxmaq, həm də XX əsrə Nəsimi fəlsəfəsinin gözü ilə nəzər salmaq istəyib. "İki dünyaya sığmayan" Nəsimini iki dünyanın işığında göstərmək üçün dramaturq maraqlı, orijinal bir bədii üsul da tapıb. Belə ki, əsərdə Nəsiminin öz obrazı yoxdur. Nəsimi ruhunu yaşadanlar, Nəsimi nəslə, Nəsimi milləti var, bu gün də "Mənəm Nəsimi" deyən müasir şairin –Bəxtiyar Vahabzadənin özünün səsi və nəfəsi var". [2,164] Hörmətli mərhum alimlər bu fikirlərində müəyyən qədər haqlıdırlar, lakin Bəxtiyar Həllac Musanın simasında Nəsiminin obrazını yaratmışdır, - desək yanlışdır. Əsərdəki I Nəsimi (Həllac Musa) ilə şair Nəsimi taleyi arasında tipoloji oxşarlıq (həllac Musanın həbs olunması, edam edilməsi, nəşinin qaçırılması, Zahidlə söhbəti və s.) var. Bu tipoloji oxşarlığa görə də Həllac Musanın Nəsimidən öncə yaşamış və sufi ideyalarına görə edam olunmuş, tika-tika doğranmış Həllac Mənsurun prototipi olması qənaətinə də gəlirik. Həllac Mənsur Nəsiminin çox sevdiyi şair, tarixi şəxsiyyət olmuşdu. "Şeirlərində də onun adını həmişə hörmətlə xatırlamışdı." Ehtimal ki, Bəxtiyar Vahabzadə Nəsimiyə olan sevgisi səbəbindən də həllac Mənsuru həllac Musanın simasında tarixdən müasir

Azərbaycan dramaturgiyasına gətirmiş, lakin onu tarixi şəxsiyyət kimi deyil, şairin müasir kimi şəxsiyyətini, şairin taleyini onun taleyində əks etdirmişdir. II Nəsimi-Tural isə Nəsimi Ələməliyinin simasında Bəxtiyarın özüdür.

"Sufizim" orta əsr Yazın Şərq intibahının ayrılmaz, təcib olmuruz təməli-yətlərindədir. İnsan şəxsiyyətini əcədən, müdafiə edən fikir cəsarətdir. Ağıl və hissən ehkamağa, hakim ideologiyaya əyənədir. Məhz buna görə də hakim təbəqələr sufizmə bağlı olan bir sıra böyük şəxsiyyətləri tika-tika etmiş, bəzilərini diri-diri soydurtmuşdur. Həllac Mənsur, Eynəl-qüzar, Sührəverdi, Nəsimi buna misal ola bilər" [4,130]

Tədqiqatçı alim, professor Təyyar Cavadoğlu yazır: "Fəryad" pyesi onun böyük həvəli insan konsepsiyasının yüksək ideya-bədii və fəlsəfi dilindəki ifadəsidir". Bəxtiyar Vahabzadə yalnız "Fəryad"da deyil, bütün əsərlərində insanı, insanlığı təbliğ etmişdir. Onun insan konsepsiyası millilikdən bəşəriyyətə doğru yol almışdır.

Mürşid Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi "Dramaturq "Fəryad" mənzum dramında tarixdən müasirliyə cəsarətli keçid etmiş, orta əsrlərin əzabkeş baxışlarını çağdaş dövrün bədii-fəlsəfi, sosial-mənəvi axtarışları, düşüncələri ilə daha da zənginləşdirmişdir [6,17].

Əsərdəki Əmir, Vəliəhd, Zəhid, Loğman klassik ədəbiyyatdan üzübəri işlə-nən, artıq isə simvola çevrilmiş obrazlardır: Əmir hakim ideologiyası, Zəhid dinin adından fitva verən din və ehkam kultunu, Loğman sarayda çalışan alim-filosofları, Vəliəhd hakim ideologiyasının davamçı-larını təmsil edir. Lakin "Fəryad"da Vəliəhd obrazından şair başqa məqsəd üçün istifadə etmişdir. Nəsiminin "Allah-Mənəm" əqidəsinin, məsləkinin hakim ideologiyaya, dini ehkama təsirini (Vəliəhd və

Dəyanətin simasında) və o təbəqənin içərisində də Nəsimiləşməyi göstərmişdir.

Heç demə, sarayda Nəsimiləşmiş,

Bəs hara aparır bizi bu gərdiş?

Hürufi məsləki tutub ölkəni,

Tarki-silah etdi öz balam məni!

[1,666]

Vəliəhd əsərin əsas qəhrəmanlarından. Saray həyatında, saray mühitində yaşayan Vəliəhd dəyişdirən nədir?! I,II, Nəsimilərin cəsarəti, qorxmazlığı, əqidələri uğrunda ölümə hazır olmaları, həqiqi Nəsimi olduqlarını sübut etməkdən ötrü mücadilələri, hürufi dəstəsi tərəfindən mühasirəyə alınarkən Zahid oğlu Dəyanətin "Mənəm Vəliəhd" –deyib onun yerinə özünü ölümün ağuşuna atması. Bundan sonra Vəliəhd idrakın dərkindən keçir. Mənəm təmizlənilir, saflaşır, həqiqətin nə olduğunu anlayır. Bütün bunlar onu I Nəsiminin nəşini oğurladıb dəfn etdirməyə, II Nəsimini ölümdən xilas etməyə qədər bir yola aparır. Gördükləri, eşitdikləri Vəliəhd düşündürür. Düşüncələri ilə çarpışan Vəliəhdin əsərin sonundakı çıxışı bir üsyana çevrilir. O, hakim ideologiyanın qanunlarını, bütün dini əhkamları alt-üst edir:

Çünki mən gecədən gündüzə gəldim,

Böyük başlar ilə üz-üzə gəldim.

Həyat onlar üçün bir ağır yükdür,

Gördüm, özlərindən çox-çox böyükdür.

Onların inamı tapındıqları,

Təriqət nə imiş? Sinə dağları!

Fikir sahibidir, onlar hökmdar,

Siz deyən, fikirdə qəbahətmi var?

Mən qulam, nökrəm, uşağam, nəyəm?

Niyə sənin kimi düşünməliyəm?

Niyə məni məndən alırsınız siz?

Niyə çərçivəyə salırsınız siz?

Mənim düşüncəmi, mənim fikrimi?

Düşünmək istəyəm mən özüm kimi!

Nədir bu əhkamlar, nədir bu qanunlar?

Axi, öz fikrinə inanır onlar.

Elə bunun üçün də fikir yolunda

Ölümə hazırdır bu qəhrəmanlar.

Bəs siz? Din yolunda bax, bunlar kimi

Ölümə mərdanə gedərdinizmi?

Yox!

Vəliəhdin ittihamlarını Zahid oğlu

Dəyanət davam etdirir:

Dəyanət:

Çünki qulsunuz öz kamınıza

Bir amal eşqinə siz yanmırsınız

Çünki dininizə, inaminizə

Sizlər bizim kimi inanmırsınız,

Ey zahid ölümə gedərsənmi sən

Əqidən yolunda, eşqin yolunda

Amma biz hazırıq ölümə cismən

Həm Allah yolunda, həm din yolunda.

[1,664]

Bu ittiham səhnəsi həm də oğulların atalarına qarşı üsyarı olmaqla yanaşı onları ədaləti, həqiqəti görməyə çağırışlarıdır:

"Fəryad" tarixi, lirik əhval-ruhiyyəli psixoloji dramdır. Psixoloji hissləri daha çox Vəliəhd yaşayır. Buna görə də əsərdə Vəliəhd iki qütbə ayrılır. Birinci qütbədə öz məni ilə vuruşan Vəliəhd, digər qütbədəki isə Əmir oğlu Vəliəhddir. Əsərin sonunda birinci Vəliəhd ikinci Vəliəhdlə birləşərək Nəsimiləşir. Y.Qarayevin, Ş.Salmanovun qeyd etdiyi kimi "Əsərdə Vəliəhdin intibahı da məhz etirafdan başlayır, məhəbbət və idrak mərhələlərindən keçir, əhkama və mənəviyyətə birinci üsyarı da hissinin və idrakının ölçüləri qutu və saray çərçivəsindən sonsuzluğa ilk addımı atanda baş verir" [2, 166].

Əsərdə müəllif tarixdə "on üç Nəsiminin" ölümünə fitva verən ruhaniləri təmsil edən Zahidi, haqqı, ədaləti qanla, qılıncla susduran hakim ideologiyasını Əmiri cəzalandırmaq üçün bədii üsul tapır. Sanki şair-dramaturq ədalətli bir məhkəmə səhnəsi qurur. Hürufi oğlunun (II Nəsimi-Tural) bağışlanması üçün bir atanın yalvarışlarına etinasız yanaşan Zahid Əmirdən oğlu Dəyanəti öz əli ilə asması

əmrini alır. Onun yalvarışlarını eşitməyən Əmirdən də Zahid Vəliəhdə cəzalandırmağı tələb edir: "Mən çoxdan bildirdim Vəliəhdin də həqiqət yolunda imtinasını, bu da sənin oğlun ver cəzasını!" [1, 665]. Əmir də, Zahid də atalıq hissləri, duyğuları qarşısında aciz və bir-birindən asılı vəziyyətdə qalırlar.

Zahidin cəzası daha çox ağırdı, yoxsa Əmirin "Pyesdə Zahid iki matəm keçirir. Birinci matəmdə təntənə aksenti var: oğlu islam yolunda şəhid olub! Əsl matəmi və faciəni isə Zahid sonradan keçirir: sən demə oğlu şəhid yox...hürufi olubmuş! Zahidin varisi "Ənəlhəqqə" tapınıbmış! Bu, artıq əhkam yolunda cismani ölüm yox, məzhəbə sədaqətdə mənəvi xəyanətdir və ona görə də Zahid üçün ikiqat dramatik, ikiqat böhranlı bir taledir. Zahid üçün din yolunda oğul qurbanı-mənəvi qələbə, dinə oğul xəyanəti isə əsl faciədir! Kəonüllü cismani ölüm yox, məcburi mənəvi intihar daha tragik səslənmişdir. Atalıq və zahidlik stixiyası ayrılıb üz-üzə gəlmiş və əsərdə ən fəryadlı dramı Zahid yaşamışdır" [2, 174].

"Fəryad" dramı oxucu, tamaşaçı auditoriyasına təqdim olunduğu ilk gündən tədqiqatçıların, sənətsünəslərin diqqətini cəlb edir, janr,ideya- bədii məzmun, sənətkarlıq və s. məsələlər baxımından tədqiqata cəlb olunur. Professor Yaşar Qarayevin, Şamil Salmanovun "Poeziyanın kamilliyi" kitabında 10 səhifə "Fəryad"a ayrılıb. Tədqiqatçı Fəridə Səfiyeva "Bəxtiyar Vahabzadənin dramaturgiyası" monoqrafiyasında "Fəryad"ı tarixi dram əsəri kimi araşdırıb. Mələhət Ağayeva "Bəxtiyar Vahabzadə pyeslərinin səhnə taleyi" monoqrafiyasında "Fəryad"ın səhnə taleyini tədqiqə çəkib və s. "Fəryad" sənətkarın digər əsərləri kimi bütün dövrlərdə tədqiqat obyektinə olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. On iki cildə. IX cild. Elm. Bakı, 2009.
2. Qarayev Yaşar, Salmanov Şamil. "Poeziyanın kamilliyi", "Yazıçı", Bakı, 1985.
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Iki cildə. II cild. "BDU", Bakı, 2007.
4. Səfərlil Əliyar. Xəlil Yusifli. Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. "Ozan", Bakı, 1988.
5. Cəfərov Nizami. Bəxtiyar Vahabzadə. "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı, 1996.
6. Bəxtiyar dünyası. "Təhsil", Bakı, 2005.
7. Nəsimi. I. Seçilmiş əsərləri. II cildə. I-II cild. "Lider", Bakı, 2004.

РЕЗИМЕ

В драме Б.Вагабзаде «Вопль» проблема человеческого идеала.

В статье исследуется Драма Б.Вагабзаде «Вопль». Здесь научному исследованию подвергается эпоха И.Насими - XIV век, царящая среда в эту пору, философия, господствующая идеология. Образ поэта рассматривается как идеальный во все времена и эпохи. Исследуются также такие образы как Амир, Захид и Велиахд. Эти образы также трансформируются из классической в современную литературу и на этом поприще ведётся научная полемика.

SUMMARY

The human ideal problem in "Feryad dramı" ("Scream of wailing")

by B.Vahabzadeh

In this article ("Scream of wailing") by B.Vahabzadeh has been researched. In modern drama the 14th century historical period in which Nesimi lived, environment, unity body, ruling ideology, religious slaughter have been analyzed scientifically. The poet's personality and literary as an ideal human being for all periods come to the conclusion of the scientific conclusion.

The images of Emir, Zahid Veliehd have been analyzed like a transferred image from the classic literature to the modern literature is characterized. Scientific polymorphism is carried out.

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA ELMİ-NƏZƏRİ PROBLEMLƏR

Şafa ƏHMƏDOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, elmi məqalə, uşaq nəsr, uşaq poeziyası, monoqrafiya

Ключевые слова: детская литература, монография, независимый период, научно-методическая проблема

Key words: juvenile literature, scientific – theoretica

Müstəqilliyimizin ilk illərində milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafından bəhs edən monoqrafik əsərlərin yazılmaması və ardıcıl çap olunmaması, bu sahənin bir sıra zəruri problemlərinin həlli yollarını araşdıran elmi-nəzəri məqalələrin sayca azlığı, Respublikamızda ictimai-siyasi vəziyyətin hələ də bitkin hala düşməməsi səbəbindən ədəbiyyatşünas və araşdırıcıların bu sahəyə müntəzəm yanaşmaması daha zəruri olan bu sahənin müvəqqəti olaraq müəyyən qədər ləng inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə təbii olaraq ədəbi ictimaiyyət arasında haqlı narahatlıq doğurur, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif yollar axtarılırdı. Bu keçid dövründə ədəbi düşüncə və dünya duyumu müstəvisində ədəbi tənqidin yaranmasına, xüsusilə milli uşaq ədəbiyyatı haqqında sistemli elmi-nəzəri təsəvvürlərin formalaşmasına, bu zəruri sahənin ayrı-ayrı konsepsiyalar üzrə şərh olunmasına ciddi ehtiyac yaranmışdı və bu maneəni aradan qaldırmaq üçün mütləq elmi-ədəbi mühitdə çevrilisizlik tələb olunurdu.

Müstəqillik illərinin ilk illərində milli uşaq ədəbiyyatına həsr edilmiş elmi-nəzəri ədəbiyyatlar kəmiyyət baxımından əvvəlki illərə nisbətən az nəzərə çarpırsa da, tədqiq edilmiş bir sıra

monoqrafiyalar özünün elmi mənbə zənginliyi ilə seçilir və sonrakı illərdə bu sahənin müxtəlif problemlərinə həsr olunacaq bu səpgili əsərlərin yazılacağına ümid artırıldı. M.Məmmədov, Y.Babayev və T.Cavadovun müəllifliyi ilə çap olunmuş "Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı" (1992) adlanan tədqiqat əsəri tarixilik baxımından öz elmi dəyəri ilə diqqətimizi cəlb edir. Bu monoqrafik əsərdə XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin ilk illərində yaranmış Azərbaycan milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və mərhələli inkişaf tarixi arxiv materiallarından götürülmüş faktlar əsasında geniş şərh edilmiş, əsasən maarifçilik illərində xüsusi əhəmiyyətə malik olan, bu zəruri sahənin inkişafına güclü təsir göstərən əsas qaynaqlar, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik ədəbiyyatla sintezli yaradıcılıq əlaqəsi araşdırılmış, daha mütərəqqi mahiyyət kəsb edən dünya uşaq ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsinin milli uşaq ədəbiyyatımıza təsiri və ədəbi əlaqələr prosesi diqqətlə nəzərdən keçirilmiş, həmçinin, milli uşaq ədəbiyyatımızın genişlənmə mövzu dairəsi və onun ideya-bədii məziyyətləri, zəngin obrazlar aləmi, müxtəlif janrların zəruri xüsusiyyətləri və digər amillər təhlilə cəlb edilmişdir.

XXI əsrin ilk iki onilliyində uşaq ədəbiyyatı tarixinə və mərhələli inkişaf dövrlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri monoqrafiyaları apasdırdıqda tədqiqatçı alim F.Əsgərlinin elmi yaradıcılığı daha çox diqqəti cəlb edir. Onun Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan görkəmli ədəbi nümayəndələrin yaradıcılığına və bu zəruri sahənin mərhələli inkişaf tarixinə həsr etdiyi bir sıra əsərləri – "Sənətkarın uşaq dünyası" (2003), "Ömrün sözü, sözün ömrü" (2008), "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı" (2009), "Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları" (2010), "Bədii təhlil və ədəbi tənqid" (2010), "Sehrli dünyanın memarı" (2012) və digər monoqrafiyaları, uşaq ədəbiyyatının ən zəruri problemlərinə həsr olunmuş "Ədəbi düşüncələr" (2004) və "Problemlər, düşüncələr" (2012) adlı elmi məqalələrdən ibarət topluları xüsusi vurğulamaq yerinə düşərdi. Azərbaycan milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrdən bu günümüzdə qədər geniş əhatə olunmuş "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı" monoqrafiyası faktlara və elmi mənbələrə istinad edilməklə ətraflı şərh olunmuşdur. Monoqrafiya girişdən, beş fəsildən və nəticədən ibarətdir. Fəsilər aşağıdakı mövzuları əhatə edir: "Milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkülü və maarifçilik dövrü inkişafı", "Azərbaycan sovet ədəbiyyatının təşəkkülü və təzadlı inkişaf yolu (1920-1950-ci illər)", "Müasir ədəbi prosesdə yeni problematika və ideya istiqamətləri" (1960-1980-ci illər)", "Müstəqillik illərində milli uşaq ədəbiyyatında bədii forma axtarışları", "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında ədəbi

əlaqələrin və bədii tərcümənin rolu".

Bu geniş əhatəli elmi monoqrafiyada Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ilk təşəkkülündən başlamış XXI əsrin ikinci onilliyinə qədər olan mərhələli inkişaf prosesi mövcud elmi mənbələrə birbaşa istinad edilməklə ətraflı şərh edilmişdir. Tədqiqatçı milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini dərinlənən araşdırıb elmi-nəzəri mənbələrə əsaslanaraq qeyd edir: "...müxtəlif dövrlərdə yaradılmış ümumi ədəbiyyatla milli uşaq ədəbiyyatı arasında sərhəd qoymaq bir qədər mümkünsüz olur və bəzən tədqiqatçıda belə bir nəticə çıxarmaq istəyi oyanır ki, müstəqil şəkildə yaranıb inkişaf etmiş Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaşı 150 il deyil, bəlkə də 800-1000 ildir. Lakin bu zəngin sahəyə elmi baxımdan yanaşdıqda aydın olur ki, klassik ədəbiyyatda mövcud olan hər bir ədəbi nümunə parçası özünü bu gün başa düşdüyümüz uşaq ədəbiyyatı ölçüsündə göstərə bilmir".

Müəllifin "Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları" adlı əsəri də öz elmi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. "Xalq folklorunda sirli məqamlar – ədəbiyyatda bir mənbə kimi" adlanan birinci fəsil maraqlı doğuran elmi-nəzəri mülahizələrlə olduqca zəngindir. Dünya elm aləminin nümayəndələri – C.Frezer, C.Viko, S.Tokarev, V.Propp, Y.V.Çəmənzəminli, M.Təhmasib və digər təfəkkür sahiblərinin fikirlərinə istinad edilmiş, yazılı ədəbiyyatın əvəzsiz yaradıcılıq mənbəyi sayılan xalq folklorunun tədqiq olunması və o cümlədən, əsəti, əfsanə və rəvayətlərin, nağıl və dastanların milli uşaq ədəbiyyatının yeni istiqamətli inkişafında zəruri əhəmiyyəti qeyd olunmaqla bir sıra dünya uşaq ədəbiyyatı ilə

sintezli yaradıcılıq imkanlarının yetərli sayda uyğun misallarla tədqiq edilməsi monoqrafiyanın ən üstün cəhətlərindən biridir.

Məlumdur ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları üzərində inkişaf etmiş, müxtəlif bədii mənbələrdən qidalanmış, mahir klassik söz sənətlərinin əsərləri müstəvisində zəngin mərhələlərdən keçmiş, ən nəhayət, dünya ədəbiyyatını zənginləşdirməklə yanaşı, həmçinin, onların yaradıcılıq motivlərindən də yaradıcı şəkildə bəhrələnməmişdir. Bu baxımdan, tədqiqatçı F.Əsgərli həm klassik ədəbiyyatda folklor motivli uşaq oxusu nümunələrini araşdırmış, həm də XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk iki onilliyində milli uşaq ədəbiyyatında müxtəlif ədəbi qaynaqlara nüfuz etməyə çalışmışdır. O cümlədən, sovet dövründə yaranmış uşaq ədəbiyyatına müxtəlif ədəbi mənbələrin hansı yolla təsir etməsinin, bu və ya digər baxımdan yeni istiqamətdə inkişaf etməsinin səbəblərini diqqətlə araşdırmışdır. Müəllif XX əsrin 60-80-ci illərində və müstəqillik dövründə folklor motivlərindən qida almış müxtəlif janrlı və yeni mövzu-ideya istiqamətli uşaq ədəbiyyatımızı geniş analitik təhlilə cəlb etmiş və son nəticədə isə araya gətirdiyi fikrini inandırıcı ifadələrlə bitirməyə üstünlük vermişdir. Müəllif yazır: "Milli uşaq ədəbiyyatımızın gələcək inkişafı və bu sahəyə ciddi münasibət bəslənilməsi nəminə fikrimizi nikbin notla tamam-lamağa daha çox üstünlük veririk. Tədqiqatımızın nəticəsi də biza belə bir fikrə gəlməyə imkan yaradır ki, əgər zəngin tutumlu ədəbi mənbələrimiz mövcuddursa, deməli, müxtəlif janrda

orijinal milli uşaq ədəbiyyatımızın yaranması və inkişafı labüddür...".

Apardığımız tədqiqatın son nəticəsi biza belə bir fikrə gəlməyə geniş imkan yaradır deyək ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın və qədim tarixə malik olan klassik ədəbi nümunələrimizin tükənməz zənginliyi, milli uşaq ədəbiyyatımızın bu günə kimi yaşayan uşaq ədəbi mühiti və ardıcılıqla davam edən mərhələli inkişafı bu sahənin daha da zənginləşəcəyini özündə ehtiva edir.

Pespublikamızın Prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı böyük məna kəsb edən çıxışında demişdir: "Bizim iqtisadi potensialımız olduğu kimi, bir potensialımız da – intellektual potensialımız da vardır. Bizim mədəniyyət potensialımız - ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz intellektual potensialımızın əsasını təşkil edir".

Müəllifin "Sehrli dünyanın memarı" adlı monoqrafiyası görkəmli uşaq yazıçısı Zəhid Xəlilin yaradıcılığına həsr edilmişdir. Əsər səkkiz fəsildən ibarətdir və hər bir fəsildə yazıçının müxtəlif janrda yaratdığı əsərləri geniş təhlilə cəlb edilmişdir. "Uşaqları söz sehrinə salan şair" adlanan I fəsildə qələm sahibinin XX əsrin 60-cı illərindən bu günə qədər qələmə aldığı uşaq şeirlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri açılmış, ayrı-ayrı mövzular müstəvisində elmi-nəzəri fikirlər öz əksini tapmışdır. Onun çap etdirdiyi "Uşaq çiraqlar", "Mən rəngləri tanıyıram", "Quşlar, quşlar...", "Torağaylar oxuyur" və digər kitablarına daxil edilmiş əsərlərinin, onun başlıca xüsusiyyətlərinin, mövzu, üslub-forma və ya janr

müxtəlifliyinin uşaq ədəbiyyatının bugünkü və gələcək inkişafı üçün zəruri stimül yaradır. Təhlilə cəlb edilən müxtəlif mövzulu şeirlərin lirik-poetik təsvirinə xüsusi önəm verən tədqiqatçı kiçik yaşlı oxucuları öz ardınca aparan şairin poetik məharətinin gizli sirlərini açmışdır. Müəllif birinci fəslin sonunda fikrini belə tamamlayır: "...Zəhid Xəlilin uşaq şeir yaradıcılığında özünü göstərən müxtəlif cəhətlər müəllifin geniş bədii-estetik diapazonu malik bir qələm sahibi olduğundan xəbər verir. Onun şeir kitablarında həm folklor ənənələrinə, klassik sənətkarlarımızın yaradıcılıq yolunun davamına, həm də müasir Qərbi Avropa ədəbi ənənələrinin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Şairin qələmindən çıxan hər bir poetik misra balaca oxucuları düşündürür, onların əqli və bədii-estetik zövqünün formalaşmasına xidmət edir".

Monoqrafiyanın sonrakı ardıcıl verilmiş – "Həm də böyüklerin həmdəmi", "Uşaq şeiri musiqi qanadlarında", "Milli uşaq nəsrinin novatoru", "Milli uşaq ədəbiyyatımızda ilk macərə roman janrı", "Uşaq dramaturgiyasının inkişafında fəaliyyəti", "Qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin, bədii tərcümənin inkişafında rolu", "Azərbaycan-rus ədəbi tənqidi bədii yaradıcılığı haqqında" fəsillərində Zəhid Xəlilin müxtəlif janrda qələmə aldığı zəngin motivli bədii irsinin poetik incəlikləri elmi-nəzəri baxımdan geniş araşdırılmış, onun əzəmətli ilhamı, yaradıcı xəyalı ilə bitkinləşən yaradıcılıq uğurlarının sirlərinin bunda olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Gənc tədqiqatçı A.Cəfərovanın "Rafiq Yusif oğlu lirikasının sənətkarlıq

xüsusiyyətləri" (2006) adlı monoqrafiyası tanınmış uşaq şairi R.Yusif oğlunun bədii yaradıcılığını tam şəkildə əhatə edir. Bu əsərdə şairin sənətə və real həyata sənətkar baxışları, uşaq ədəbiyyatına olan münasibəti, məhəbbət və ictimai-siyasi lirikası və fəlsəfi fikirləri özündə əks etdirən lirik poeziyası, şeirlərinin bədii xüsusiyyətləri, vəzn və qafiyə sistemi, bədii üslubu, dili və sair məsələlər öz geniş əksini tapmışdır. Müəllif şairin yaradıcılığını araşdıraraq doğru-düzgün təsnifatını verir: "R.Yusif oğlunun şeir yaradıcılığı, hər şeydən əvvəl, iki qola ayrılır: uşaqlar üçün yazılan şeirlər və böyüklər üçün yazılan şeirlər. Onun yaradıcılığında bu qollar ümumi ədəbiyyat nəhrini zənginləşdirən eyni həcmli, eyni əhəmiyyətli çaylara bənzəyir. Şair bu sahələrin hər ikisində eyni dərəcədə məsuliyyətlə çalışır. Ümumiyyətlə, onun bu bölgü barədə öz qənaəti var".

Tədqiqatçı G.Almaz "Rafiq Yusif oğlu poeziyasında sənətkarlıq axtarışları" (2013) adlı iri həcmli monoqrafiyası (5) ilə şairin bütün yaradıcılığını tam genişliyi ilə əhatə etmişdir. Dörd fəsildən, on beş yarımbölmədən ibarət olan bu əsərdə şairin şeir yaradıcılığı ayrı-ayrı mövzular üzrə təhlil edilmiş, toxunulan müxtəlif motivlər araşdırılmışdır. Bu əsərin "Uşaq dünyasının sehrli memarı" yığcam yarımbölməsində şairin bu sahənin mahir yaradıcılarından biri olduğu öncə çəkilir, uşaqlar üçün yazdığı əsərlər təkə bir yarımbölmədə deyil, fəsillərin digər yarımbölmələrində də təhlil olunur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, şairin təhlil olunan ümumi ədəbiyyatlarının yaradıcılıq laboratoriyası

İçərisində bir növ əriyib gedir. Monoqrafiyanın fəsilərini diqqətlə araşdırarkən bizdə belə bir elmi-nəzəri təəvvür yaranır ki, görkəmli uşaq şair, "Göyərçin" uşaq jurnalının baş redaktoru R. Yusifov biz bildiyimiz kimi heç də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının deyil, ümumi ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən biridir. Özünün bədii yaradıcılığı ilə görkəmli uşaq şairi kimi tanınmış, yetərli sayda uşaq şeir kitabları çap etdirmiş bu tanınmış sənətkarın sırf uşaq şairi qismində yığcam göstərilməsi heç də məqbul sayıla bilməz. Bütün bunları isə şairin uşaq yaradıcılığı haqqında qələm sahiblərinin – tanınmış şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin yazdıqları məqalələr də sübuta yetirir. Əsərin müəllifi özü də hətta bunu ayrılıqda qeyd etməyi özünə borc bilir: "...60-a yaxın kitab müəllifi, ali məktəb tələbələri və orta məktəb şagirdləri üçün yazılmış bir sıra dərslərlərin müəllifi, alim, şair, ədəbiyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor Rafiq Yusifovun uşaq ədəbiyyatında rolu böyükdür. Hələ gənc ikən ədəbi mühitdə imzası tanınmış, maraqlı yazıları ilə tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etmiş Rafiq müəllimin uşaq ədəbiyyatı sahəsində kifayət qədər uğurları vardır. Hal-hazırda "Göyərçin" uşaq jurnalının baş redaktoru vəzifəsində çalışır..."

Bütün bunlardan sonra şairin uşaq yaradıcılığına iri həcmli monoqrafiyada bircə yarım bəlmənin həsr edilməsi məntiqli görünür və onun bu sahədəki böyük istedad və zəhmət hesabına ərsəyə gətirdiyi tükənməz uşaq yaradıcılığının üzərinə istər-istəməz kölgə salınır.

Bəzi hallarda milli uşaq

ədəbiyyatının inkişafına təkan verə biləcək bir sıra məqalələr bu zəruri sahəyə müəyyən qədər öz müsbət təsirini göstərə bilmişdir. Ayrı-ayrı fərdi mülahizələr, elmi-nəzəri fikirlər irəli sürən məqalə və araşdırma müəllifləri bu dövrə – müstəqillik illərinə uyğun əsərlər yaratmaq tələblərini irəli sürmüş, milli uşaq ədəbiyyatına, elmi-nəzəri ədəbiyyatlara istinad etməklə və bədii sözə dəyər verməklə kiçik yaşlı uşaqların etik-estetik, əxlaqi-mənəvi tərbiyəsi məsələsinin daha zəruri, önəmli olduğunu nəzərə çatdırmışlar. Çünki milli uşaq ədəbiyyatı bu müxtəlif dövr üçün zəruri bir mənbə olmaqla yanaşı həm estetik, həm ideya-siyasi, həm əxlaqi, həm şüurlu nizam-intizam, həm ekoloji, həm də mənəvi tərbiyə baxımından köklü didaktik əsaslara obyektiv və yeni mühitə uyğun şərh edilməsini, həmçinin, milli uşaq ədəbiyyatının daha vacibliyini və müasir dövrə, müstəqillik əldə etmiş azad dövlətimizin yeni müasir ideologiyasını, demokratik prinsiplərə uyğun gələn yeni yönümlü inkişafını tələb edirdi.

Müstəqillik illərində yazılmış uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə həsr olunmuş müxtəlif mövzulu elmi məqalələrin hamısına eyni prizmadan yanaşsaq, obyektiv fikir söyləməkdən uzaq olarıq. Müxtəlif məqsədlə yazılmış bu məqalələri bir-bir araşdırdıqca və təhlil etdikcə qarşıya qoyulmuş problemlərə fərqli yanaşmalara rast gəlirik. Elə məqalələrlə rastlaşırıq ki, tədqiqə-təhlilə cəlb edilmiş uşaq ədəbiyyatı problemlərinin spesifik həllinə və bu zəruri sahənin gələcək inkişafına müsbət təsir göstərən nəzəri məsələlərə daha

geniş yer verilmişdir. Bəzi məqalələr isə bu və ya digər qələm sahiblərinin əsərlərinə verilmiş rəy təəssüratı yaratmaq gücündədir. Digərləri isə yalnız elmi konfranslarda çıxış etmək xatirinə və ya uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr olunmuş dissertasiya müdafiəsi üçün tələb olunan məqalələrdən ibarətdir. Elə məqalələrə də rast gəlirik ki, artıq müdafiə edilmiş dissertasiyalardan çıxarış qismində elmi konfranslarda çıxış etmək üçün istifadə olunmuşdur. Əlbəttə, biz bu məqalələrin elmi-nəzəri səviyyəsinə diqqətlə yanaşmağa və obyektiv təhlil etməyə çalışacağıq.

Müxtəlif janrlı xalq folklor nümunələri uşaq ədəbiyyatının inkişafında əsas yaradıcılıq mənbəyi olduğuna görə, bu sahənin tətbiqinə həsr edilmiş məqalələrə daha çox fikir verilmişdir. Uşaq ədəbiyyatı yaradıcılığının spesifik cəhətlərindən biri onun yüksək fantaziya malik olması və kiçik yaşlı oxucuları öz təsiri altına almasıdır ki, bunun da əsas mənbəyi istifadə olunan zəngin folklor motivləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Tədqiqatçılar öz məqalələrində bu təsir qüvvəsinin müxtəlif janrlı uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı zəruri rolunun mahiyyətini açmağa çalışmışlar. F.Əsgərlinin "Folklor və uşaq şeir yaradıcılığı" adlı məqaləsində XX əsrin 70-90-cı illərində müxtəlif poeziya ustaları (M. Dilbazi, T. Elçin, X. Əlibəyli, İ. Tapdıq, T. Mütəllibov, Z. Xəlil və sair) tərəfindən yaradılmış folklor motivli uşaq şeirləri geniş təhlilə cəlb edilmiş, bu illərin uşaq şeir yaradıcılığında folklorun bir mənbə kimi rolu misallarla əsaslandırılmışdır (21, s.84-97). Müəllif məqaləni bu sonluqla bitirir: "Belə ki,

bədii fikrin, bütün məcaz növləri və poetik fiqurların ilk mənbəyi folklor sayılır. Bunu dərinlən duyan sənətkarlar öz yaradıcılığında bu xəzinədən istifadə etmiş, ölməz əsərlər yaratmışlar. Duyumdan məhrum olan diletantlar isə saysız-hesabsız misraları ağ kağız üzərinə düzsələr də, uşaqların qəlbinə yol tapa bilməmiş, unudularaq ədəbi səhnədən uzaqlaşmışlar..."

Gənc tədqiqatçı Aynur Xəlilova "Uşaq folkloru: problemlər, mülahizələr" adlı məqaləsində (62) bu zəngin sahənin milli uşaq ədəbiyyatının inkişafında zəruri əhəmiyyətini önə çəkir, daha çox maraq doğuran elmi mülahizələr irəli sürərək bu mənbənin vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edir. Həmçinin, kiçik yaşlı uşaqlar üçün "Tutu" nəşriyyatı tərəfindən seriya şəklində buraxılan "Şeşli nağıllar" kitabının nəşrinə haqlı olaraq öz iradəni bildirərək, kitabın həcm baxımından kiçik yaşlı oxucuların yaş mərhələsinə uyğun gəlmədiyini, burada yer almış bir sıra rəsmlərin məzmunla əlaqəsi olmadığını, onların yaşı ilə həmənənglik təşkil etmədiyini xüsusi olaraq qeyd edir. Bir məsələni də vurğulamağı lazım bilir ki: "Müşahidə olunan digər məqam isə bəzi rəsmlərdə öz əksini tapmış "obrazlar"ın antropoloji quruluş baxımından tipik azərbaycanlıya qətiyyənlə aidliyyətinin olmaması və ya bənzərsizliyidir. Əslində isə millətin tarixi, mənəvi-mədəni keçmişi ilə bağlı olduğundan folklor mətnləri ilə əlaqəli rəsmlərdə hər bir detala xüsusi həssaslıqla yanaşılmalı, təsvirlərdə millətə xas olan fərdi cizgilər mütləq şəkildə öz əksini tapmalıdır. Çünki bu rəsmlər tarixi keçmişimiz və əcdadlarımız haqqında da

təsvir formalaşdırır”.

Tədqiqatçı bu məqaləsində uşaq folkloru nümunələrinin vizual təqdimatı məsələsinə kompleks yanaşmanın zəruriliyini qeyd edir və bu problemin həllində dövlət nəzarəti və qayğısının olmasının vacibliyini xüsusi vurğulayır. Müəllif bu məqalənin sonluğunda belə yekun nəticəyə gəlir ki: “...genetikası etibarlı folklor xəzinəsinə söykənən, klassik mədəni irsdən rişələnən, təxminən, XX əsrin sonuncu rübündən sistemli və məqsədyönlü xarakter qazanan, XX yüzillikdə isə ədəbi-bədii yaradıcılığın hər üç sahəsini (poeziya, nəsr və dramaturgiya) və müxtəlif janrları əhatələməklə daha geniş bir çərçivədə davam etdirilən Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında uşaq folklorundan yararlanmaya xüsusi əhəmiyyət verilməlidir”.

Məqalə müəllifi milli uşaq yaradıcılığında folklor motivlərindən düzgün istifadə edilməsinin vacibliyini gündəmə gətirir və uşaq anlamına uyğun gələn bütün bu zəngin motivlərin gənc nəslin mənəvi-əxlaqi və estetik tərbiyəsində əsas rolunun zəruriliyini xüsusi olaraq qeyd edir.

Uşaq şairi, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor R.Yusifovlu “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranmasında varislik prinsipi” adlı məqaləsində uşaq ədəbiyyatımızın zəngin ənənə üzərində ardıcıl inkişaf etdiyini, bədii yaradıcılıq baxımından bir-birinə müsbət təsir göstərdiyini, bunun nəticəsində də çağdaş uşaq ədəbiyyatının kiçik yaşlı oxucuları təmini imkanlarının artıdığını vurğulayır və onu da təəssüflə qeyd edir ki, istedadlı qələm sahiblərimiz uşaq ədəbiyyatına gəlməyi özünə ar bilir, onu zəruri ədəbiyyat hesab etmir, ümumi

ədəbiyyata daha çox meyl edir, lakin milli uşaq ədəbiyyatının strateji zəruri sənət sahəsi və dövlət səviyyəli əhəmiyyətə malik bir ədəbiyyat olduğu, gələcək sağlam gənc nəslin yetişməsi üçün bu ədəbiyyatın qarşısında müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcək yaradıcısı, qurucusu olan insan tərbiyəsi kimi mühüm, çətin və şəərəfli bir vəzifə dayandığı nədənsə unudulur.

Müəllif bugünün oxucu tələblərinə cavab verən müxtəlif janrlı milli uşaq ədəbiyyatının yaradılması vacibliyini gündəmə gətirərək qeyd edir: “Tarixi dövrün hadisələrini əks etdirən əsərlərlə yanaşı uşağın bugünkü marağını təmin edən bədii əsərlərin yaranmasına böyük ehtiyac var. Əlbəttə, zamanın sınağından çıxmış bədii əsər nümunələri az deyil. Ancaq keçmiş tərbiyə, təlim metodları ilə təhsili irəli aparmaq mümkün olmadığı kimi, həmin əsərlərlə də internet əsri uşağın diqqətini cəlb etmək, ona təsir göstərmək asan məsələ deyil. Elə buna görə də müasir uşağın maraq və tələbatın ödəyə biləcək yeni ədəbi nümunələrin yaranmasına böyük ehtiyac var. Elə əsərlər yazılmalıdır ki, gələcək nəsillərin də diqqətindən kənar qalmasın. Məhz bu baxımdan deyirik ki, uşaq ədəbiyyatı keçmişin, bu günün və gələcəyin ədəbiyyatı olmalıdır”.

Müəllif məsələyə istedadlı uşaq sənətkarı gözü ilə baxmış və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi təfəkkürü ilə yanaşmış, bugünün milli uşaq ədəbiyyatına müasir dövr rakursundan nəzər yetirmiş, bütün qələm sahiblərini bu sahədə ehtiyatlı olmağa səsləmişdir. Onun dövrlə səslənən haqlı nəzəri fikirlərindən belə bir nəticə çıxara bilərik ki, bu günün müxtəlif janrlı milli uşaq ədəbiyyatını yaratmaq

istəyində olan hər bir şair, yazıçı və dramaturq müasir dövr uşaqlarının bədii-estetik səviyyəsini bir vaxtlar özlərinin mənsub olduqları nəslin anlam səviyyə dərəcəsi ölçüsü ilə cəmləşdirməməli, yaşın azlığını nəzərə almadan daha həssas, daha hazırlıqlı və tələbkə oxucular qarşısına çıxdıqlarını hiss etməli, yeni mövzu-ideya istiqamətli axtarışlara cəhd göstərməli, təkrar motivlərdən birdəfəlik imtina etməlidirlər. Əgər belə olarsa, yaş mərhələsindən asılı olmayaraq uşaqlar üçün yazılan müxtəlif janrlı bütün bədii əsərlər öz oxucusunu tapacaq, həm də milli uşaq ədəbiyyatımız dünya ədəbi arenasına çıxmaq imkanları qazanacaqdır.

R.Yusifovlu “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: axtarışlar, perspektivlər” adlı məqaləsində bugün yaranacaq milli uşaq ədəbiyyatımızın problemlə məsələlərinin ağırlı yerlərinə toxunmuş, dövrümüz üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən milli uşaq ədəbiyyatını təlim-tərbiyə işindən başı çıxmayan, uşaq xarakter və psixologiyasını dərinlən dərk etməyən, poetik zövqü və estetik anlamı diletant səviyyə həcmində olan, uşaq ədəbiyyatı yaradıcılığını asan sahə olduğunu düşünən, lakin bu sferada heç nə əldə edə bilməyən naşı yazarların ümidinə buraxmağa imkan verməməyi ədəbi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırır.

Uşaq ədəbiyyatının fəal tədqiqatçısı F.Əsgərlinin son illərdə (2012) qələmə aldığı “Azərbaycan uşaq şeiri və ədəbi tənqid”, “Azərbaycan uşaq nəsr və ədəbi tənqid”, “Azərbaycan uşaq dramaturgiyası və ədəbi tənqid” adlı məqalələrində ilk dəfə olaraq ədəbi tənqidin bu zəruri sahəyə elmi-nəzəri baxımdan yanaşmasına və bədii-estetik dəyəərə malik

müxtəlif janrlı uşaq əsərlərinin analitik təhlilinə rast gələ bilərik (27, s.192-256). Müəllif bu dövrə qədər mövcud olan tənqidi məqalələri araşdırmış, uşaq ədəbiyyatına ədəbi tənqidin soyuq münasibətindən söz açmış, M.Cəfər, C.Xəndan, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, M.Əliyev, R.Rza, Ə.Hüseynov, Z.Xəlil, İ.Motyaşov və digər tənqidçilərin müxtəlif janrlı uşaq ədəbiyyatına verdikləri dəyərlərə obyektiv münasibət bildirərək qeyd etmişdir: “Bəhs etdiyimiz və münasibət bildirdiyimiz, müxtəlif yanaşmalı tənqidi yazılarda deyilən fikirlərin hamısında bəlkə də bir həqiqət işığı görmək mümkündür. Lakin bu işığı gurlaşdırmaq üçün tənqidin mövcud ədəbi prosesə həssas, doğma, qərəzsiz münasibəti olmalı, deyilən hər bir söz və ifadə milli ədəbiyyatımızın inkişafına layiqincə xidmət etməlidir”.

Onun iri həcmli “Uşaq ədəbiyyatında alleqoriya” adlı məqaləsində uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündən başlayaraq müasir dövrə qədər yaradılmış müxtəlif janrlı alleqorik milli uşaq əsərləri geniş təhlilə cəlb edilmiş, bu üsulun bədii uşaq yaradıcılığında üstün cəhətləri gətirdiyi misallarla şərh edilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki: “Alleqoriya üsulunun bədii ədəbiyyatda qorunub saxlanması, geniş yayılaraq öz mövqeyini möhkəmlətməsi, həm də getdikcə onun janrlar üzrə təkmilləşməsi, çoxsaylı obrazlarla zənginləşməsi, ədəbi sistem kimi formalaşması ilə əlamətdardır”.

İkinci Beynəlxalq türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresində (2012) və III Beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı simpoziyunda (2016) müxtəlif janrlı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının problemlə mövzuları üzrə çıxışlar və geniş müzakirələr olmuş,

bu materiallar toplum halında çap edilmişdir. Bu materiallar içərisində elmi-nəzəri baxımdan diqqəti yetərli cəlb edən yeni axtarış istiqamətli müasir uşaq ədəbiyyatı problemlərinə həsr edilmiş diqqəti cəlb edən məqalələr o qədər də çox deyildir. Bu yazıların əksəriyyətində ümumi səslənən fikirlər təkrarlılıqdan uzağa gedə bilmir, hiss olunur ki, müəlliflərin çap olunmuş məqalələrə sayca ehtiyacları olduğundan buna cəhd etmişlər.

Uşaq ədəbiyyatı olduqca diqqət çəkən zəruri bir sahədir və ona görə də dövlət tərəfindən xüsusi qayğı tələb edir. Təşəkkül tapdığı tarixdən bu günə kimi yeni nəslin mədəni-əxlaqi tərbiyəsində böyük rol oynamış, onların şifahi və yazılı nitqinin formalaşmasında, milli təfəkkürün oyanmasında və bədii-estetik zövqün zənginləşməsində bir mənbə funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Ona görə də, bu zəruri sahənin həllinə ehtiyac olan problemlərinin tədqiqi məsələlərinə daha geniş yer verilməlidir. Sadəcə mürəkkəb doğru inkişaf prosesini geniş şəkildə nəzərə alsaq belə bir fikir söyləmək imkanı əldə edə bilərik ki, əgər ədəbiyyat sözü "ədəb və mərifət" mənasını verirsə və bu proses uşaqların kiçik yaş mərhələsindən başlayırsa, milli uşaq ədəbiyyatının inkişafı həm ümumi ədəbiyyatımızın daha da zənginləşməsinə, həm də oxucu sayının kəmiyyətə daha da artmasına səbəb ola bilər.

Apardığımız tədqiqatın son nəticəsi bizə belə bir fikrə gəlməyə geniş imkan yaradır deyək ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın və qədim tarixə malik olan klassik ədəbi nümunələrimizin tükənməz zənginliyi, milli uşaq

ədəbiyyatımızın bu günə kimi yaşayan uşaq ədəbi mühiti və ardıcılıqla davam edən mərhələli inkişafı bu sahənin daha da zənginləşməyini özündə ehtiva edir.

Pespublikamızın Prezidenti, Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı böyük məna kəsb edən çıxışında demişdir: "Bizim iqtisadi potensialımız olduğu kimi, bir potensialımız da – intellektual potensialımız da vardır. Bizim mədəni potensialımız - ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz intellektual potensialımızın əsasını təşkil edir. Bunu yaradanlar vardır. Bunu yaradanlar bizim xalqın dahi insanlarıdır. Onlar bəşər mədəniyyətini əsrlərdən əsrlərə zənginləşdirən əsərləri ilə Azərbaycanın böyük intellektual potensialını, mülkiyyətini yaratmışlar".

Tədqiqatçı Aysel Xəlilovanın tanınmış uşaq yazıçısı, forma və məzmun orijinallığı ilə seçilən Q.İsabəylinin yaradıcılığına həsr etdiyi "Qəşəm İsabəyli" monoqrafiası (2011) elmi üslubuna və maraqlı ifadə tərzinə, həmçinin, şeir və nəsr əsərlərinin obyektiv analitik təhlilinə görə diqqət çəkir. Müəllif təkcə şairin əsərlərini mübaligə müstəvisində tərif etmir, həm də onlara tənqidi münasibət bəsləyir. Məsələn, yazıçı təhkiyəsinin gözəlliyindən söz açan müəllif bəzi hallarda isə onun uğurlu olmadığı qənaətinə də gəlir. O yazır: "Yazıçı təhkiyəsi hər yerdə belə şirin və gözəldir. Xəlqi və axıcıdır. Lakin oxucu uşaq əhvalatları görmək istəyir. Bəzən yazıçı daha çox əhvalatı danışmaq xatirinə onların çoxunu özünü nəql edir ki, bu da heç də həmişə uğur gətirmir".

Tədqiqatın ən maraqlı cəhətlərindən biri də tanınmış qələm sahiblərinin,

yazıçı, şair və ədəbiyyatşünas-tənqidçilərin – Ə.Babayeva, M.İsmayıl, Z.Xəlil, Ə.Ol, M.Namaz, R.Yusifov, F.Əsgərli və digər qələm sahiblərinin Q.İsabəylinin müxtəlif janrlı əsərlərinin elmi-nəzəri baxımdan təhlillər əsasında və yanlışlıq olmadan verdikləri obyektiv dəyərlərdir. Tədqiqatdakı təhlillərdən də göründüyü kimi, qələm sahibinin "Balaca, bəpbalaca", "Torağaylar", "Əkil-Bəkil", "Üüü...", "Nənəm təkdi", "Samur at minir", "Elnur, Əkil və onların başına gələnlər" və sair nəsr əsərlərinin, şeir və poemalarının müasir milli uşaq ədəbiyyatının yeni mövzu-ideya istiqamətində inkişafına güclü təsir göstərməsinə bir stimül yaratması şübhə doğurmur və mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. – Bakı, ADPU-nun nəşri, 2009, s.31-32.
2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. – 2 cildə "Elm və təhsil", Bakı, 2016.
3. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı, Bakı, 1998.
4. Günel A. "Rafiq Yusifovun poeziyasında sənətkarlıq axtarışları". Bakı, 2013.
5. Məmmədov M.Babayev Y., Cavadov T. "Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı". Bakı, "Maarif", 1992.
6. Əsgərli F. "Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları". Bakı, ADPU, 2010.

8. Cəfərova A. "Rafiq Yusifovun lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri". Bakı, 2006.

9. Xəlilova A. "Qəşəm İsabəyli". Bakı, "Şirvanşər", 201.

XÜLASƏ

Bu məqalədə müstəqilliyimizin ilk illərində milli uşaq ədəbiyyatımızın inkişafından bəhs edən monoqrafik əsərlərin yazılmaması və ardıcıl çap olunmamasının bir sıra zəruri problemlərdən, XXI əsrin ilk iki onilliyində milli uşaq ədəbiyyatı tarixinə və mərhələli inkişaf dövrlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri monoqrafiyalardan bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится о некоторых важных проблемах не написания монографических произведений, в которых говорится о нашей национальной детской литературе и их непоследовательной печати в ранних годах независимости научно-теоретических монографиях, которые посвящены историю и поэтапным периодам развития национальной детской литературы в двух ранних декад XXI века.

SUMMARY

In this article is talked about some important problems of not writing of monographic works in which talked about our national juvenile literature and its not consistent print in the early years of independence and about scientific and theoretical monographs which are dedicated to history and phased development periods of the national juvenile literature in the early two decade of XXI century.

NİTQ ETİKETLƏRİNİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ YERİ VƏ NİTQDƏ ROLU

Təhminə VƏLİYEVƏ,
ADPU-nun müəllimi

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, nitq, nitq etiketi, etika, funksiya

Ключевые слова: речевая культура, общение, речь, речевой этикет, этика, функция

Keywords: speech culture, intercourse, speech, speech etiquette, ethics, function

Nitq mədəniyyəti ümumbəşəri ünsiyyət mədəniyyətinin üzvi əlaqəsini mədəniyyətin tərkib hissəsi olaraq, məxsus olduğu xalqın etnik-milləti və ictimai-estetik dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etməklə bərabər, onun tarixi keçmişinin və mədəni səviyyəsinin simvoludur. Nitq mədəniyyəti nəzəri və tətbiqi dilçilik kontekstində öyrənilir və nitq mədəniyyətinin təcrübə məsələləri bir növ dilçiliyin nəzəri problemlərinin təcrübəyə yansımalarıdır. Ünsiyyət və fəaliyyət prosesində nitq mədəniyyətinin təcrübə məsələləri meydana çıxır. Xüsusi etik norma və dəyərlərə malik nitq mədəniyyəti cəmiyyətdə insanlar arasında ictimai münasibətlərin tənzimləyicisidir. İnsanlararası münasibətin vacib faktorlarından birini ünsiyyət mədəniyyəti təşkil edir və nitq mədəniyyəti ünsiyyət prosesində baza rolunu oynayır. Səlis nitqə malik hər bir insan ünsiyyət prosesində öz hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini dil-nitq prosesinin vəhdəti kontekstində reallaşdırır. Daxili nitqdə formalaşan fikirlər canlı nitq prosesində səsləndirilmək imkanı əldə edir. Bu daxili əlaqələnmə dil-nitq vəhdətini ortaya qoyursa, fikirlərin, ideyaların ictimailəşməsi ünsiyyət prosesində həyata keçir. Məhz bu faktor nitq mədəniyyəti ilə

ünsiyyət mədəniyyətinin üzvi əlaqəsini təsdiq edir.

Hər bir xalqın dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqımızın milli təfəkkürünün, əxlaqi-etik dəyərlərinin ifadəsi olan bir qrup söz və ifadələr mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində bu qəbildən olan ifadə və söz qrupları nitq etiketləri, yaxud nitq yarlıqları adı ilə qeyd olunur. Nitq etiketləri gündəlik istifadədə ünsiyyət məqsədilə işlədilər, norma səciyyəsi daşıyan nitq konstruksiyaları hesab olunur. Onlar cəmiyyətdə davranış normalarının tənzimləyicisi olmaqla yanaşı, mədəni ünsiyyətin formalaşdırılmasında müəyyənədiçi rol oynayır. Nitq mədəniyyəti - ünsiyyət prosesi - nitq etiketi vəhdəti meydana çıxır. Nitqin mədəni səciyyə və keyfiyyətlərinə yiyələnmədən ünsiyyət prosesində iştirak etmək qeyri-mümkündür. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitq bacarıqlarından məhrum yaxud onlara istənilən səviyyədə yiyələnməmiş insan ünsiyyətdən kənar qalır. Ünsiyyət isə insanların mənəvi tələbatıdır və bu tələbatın ödənməməsi əsəb pozuntularına və daha ciddi xəstəliklərə səbəb olur. Psixoloji ədəbiyyatlarda "ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi

kimi meydana çıxır. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çox planlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə, insanların öz münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirinə ünsiyyət deyilir" (4,98). Birgə fəaliyyətə əsaslanan ünsiyyətin etik səviyyədə qurulması nitq etiketləri hesabına baş tutur. Nitq etiketi hər bir cəmiyyətin nitq davranışı formulları, ünsiyyət stereotipləridir. Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Jestika, mimika və nitq ünsiyyətin qurulmasında geniş istifadə olunan vasitələr hesab olunur. Ünsiyyət anlayışı etikətdən daha genişdir. Etiket hər zaman ünsiyyət prosesində həyata keçsə də, hər ünsiyyət etiket ola bilmir.

Nitq etiketləri müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında geniş istifadə olunur. Mədəni nitq etiketində situasiya əsas meyardır, dialoqun istiqamətini müəyyən edir, ünsiyyət zamanı məramın açılması situasiyadan bilavasitə asılıdır. Hər bir xalqın dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də xalqımızın müraciət, təbrik, ayrılma, görüş məqamlarında işlədilər nitq etiketi formalarından istifadə situasiya tipləri ilə birbaşa bağlıdır. Situasiya tipləri rəsmi, qeyri-rəsmi, yarı-rəsmi məqamlarda mövcud olur və onlara tanışlığın dərəcəsi, söhbət iştirakçılarının sosial statusu, təhsili, söhbət iştirakçılarının sayı da təsirini göstərir. Nitq etiketi normaları plastik xarakterə malikdir və situasiyadan asılı olaraq onları müxtəlif istiqamətlərə

əymək mümkündür. Nitq etiketi formaları situasiyalarda stereotiplərin seçilmində ünsiyyət şəraiti təsir göstərir. Məhz nitq etiketi situasiyanın düzgün qiymətləndirilib həmin situasiya üçün düzgün, norma hesab edilən ifadələrin seçilməsini tələb edir.

Cəmiyyətdə insanlararası mövcud münasibətlər sistemində nitq etiketləri gündəlik istifadədə ünsiyyət məqsədilə işlədilər, norma səciyyəsi daşıyan nitq konstruksiyaları hesab olunur. Nitq etiketləri dildə bir sistem təşkil edərək, bir sıra komponentlərdən ibarətdir və Azərbaycan dilində olan xüsusi söz və yaxud söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Nitq etiketləri məqsəduyğun istifadə və işlənmə sahəsinə görə növlərə bölünür. Müraciət qaydaları, şad və ya pis xəbərləri çatdırma, dinləmə, danışmanın fikrinə münasibət bildirmək, söhbətə qoşulma, verilən sualları cavablandırma qaydaları, mimika və jestikadan istifadə qaydaları kimi komponentləri özündə birləşdirir.

Nitq etiketinin məzmununda daşdığı etik xarakteri onun etika ilə bağlılığına nəzər salınmasına səbəb olur. Əksərən bu iki termin ya qarışdırılır, ya da tamamilə eyniləşdirilir. Nitqin etik məsələləri nəzakətli davranış qaydalarına, etik normalara düzgün riayət edilməsini tələb edir. Etika müəyyən cəmiyyət daxilində insanların bir-birinə münasibətini tənzimləyən nəzakətli danışığı və əxlaq normalarını özündə ehtiva edir. "Etika" və "etiket" terminləri mənə, səslənmə və tətbiq olunma sahələrinə görə bir-birinə yaxın mənalı sözlər kimi dərk edilmişdir.

"Etiket" fransız, "etika" isə latın sözüdür. "Etiket" sözü fransız dilində iki mənədadır: 1) yarlıq, etiket, yazı; 2) mərasim. "Etiket" sözü də latın dilində iki mənəlidir: 1) ictimai şüur formalarından biri kimi əxlaq; tərbiyə və mədəniyyət haqqında fəlsəfi nəzəriyyə; 2) hər hansı sinfin, cəmiyyətin və ictimai təşkilatın əxlaq qaydaları. "Etiket" sözü holland dilində, əsasən "paycıq" mənasında işlədilmişdir. "Paycıq" ilkin olaraq "malın, eksponatın üstünə yapışdırılmış kağız" mənasında olmuşdur, sonralar isə "kağız" mənasını qazanmışdır" (3, 179). İndi isə etiket sözü həm "yarlıq", həm də "danışqı norması" şəklində işlənir və "yarlıq" mənası ilkin, "danışqı norması" isə törəmədir. Etika fəlsəfə elminin tədqiqat sahəsinə daxil olub, əxlaq, mədəniyyət qaydalarını əhatə edirsə, etiket sözü cəmiyyətdə mədəni, etik, əxlaq normalarına uyğun davranış qaydalarını əks etdirir. Əlbəttə inkar etmək olmaz ki, etiketin mahiyyətində duran xüsusiyyətlər etik xarakterə malikdir. Lakin etiketin məxsus olduğu etik xarakteri onu etika ilə eyniləşdirmək haqqı vermir. Etik normalar daxilində nitq etiketlərinin gözlənilməsi cəmiyyət tərəfindən təqdirəlayiq hal kimi qarşılır. Nitq və etiket bir-birilə üzvi əlaqədədir, nitqin əxlaqi dəyərlərə, etik normalara uyğun olması danışanın haqqında adresatın müsbət rəyinə səbəb olur. Bununla da danışan səlis, mədəni nitqi ilə həmsöhbətini heyran etməklə qalmır, söhbətdə təsiredici qüvvəni və söhbətin gedişində idarəni öz əlinə alır.

Nitq etiketlərindən bəhs açarkən bir çox hallarda digər etiket növlərinin də onun tərkib hissəsi kimi verilməsi halları müşahidə olunur. "Etiketlərin isə 3 növü göstərilir: Xarici görünüş etiketi, nitq etiketi və davranış etiketi" (2, 41). Bir-birilə sıx bağlı olan bu üç etiket növlərinin hər biri özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənir. Xarici görünüş etiketinə səlhiqəli və zövqlü geyim tərzii, saç düzümü və s. zahiri görünüş əlamətləri daxildir. Məlumdur ki, hər mərasimin öz geyim tərzii var və xarici görünüş etiketinin də tələbi hər hansı bir mərasimə uyğun geyim tərzinin seçilməsidir. Etiketə uyğun, səlhiqəli və zövqlü xarici görünüş insan haqqında xoş təəssüratın yaranmasına səbəb olur. Davranış etiketi isə insanların cəmiyyət tərəfindən müxtəlif situasiyalar üçün qəbul edilmiş, nümunəvi hesab edilən hərəkətlərinin məcmusudur. Nitq etiketi isə cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş müvafiq nitq situasiyasında insanlar arasında mədəni ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən etik qaydalar sistemindən ibarətdir. Nəzakətli rəflar, hərəkət, davranış milli mədəniyyət və mədəniyyətimizin başlıca, əsas komponentlərindən sayılır. Nitq etiketi davranış və danışqı etiketini də özündə cəmləşdirir.

Nitq etiketləri də tərkib hissəsi olduğu nitq mədəniyyəti kimi milli səciyyə daşıyıb, məxsus olduğu xalqın etnik-milli dəyərlərinin nitq prosesində təzahürüdür. Müqəddəs "Qurani-Kərim"də işlənmiş nitq etiketləri müsəlman dünyasının ümumdil-nitq mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirsə, "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsi isə oğuz-türk nitq mədəniyyətinin baris nümunəsidir. Nitq etiketləri milli olduğu qədər həm də bəşəridir. Çünki nitq etiketləri dünya dillərinin hər birində mövcuddur və universal dil hadisəsidir.

Nitq etiketləri qədimliyi və müasirliyi özündə cəmləşdirə bilir. Onlar köhnə nitq ənənələrini qoruyub saxlasalar da müasir dövrdə baş verən, sürətli inkişaf nəticəsində cəmiyyətdə yaranan nitq mədəniyyəti münasibətlərində dəyişikliklər müşahidə olunur. Nitq etiketləri də bu inkişafı bağlı baş verən dəyişikliyi bilavasitə əks etdirir. Nitq etiketindən istifadə zamanı bir sıra amillər nəzərdə saxlanmalıdır: "Birincisi, xalqın dil-nitq fəaliyyəti nəticəsində qərarlaşmış ifadələr yığıni meydana olmalıdır. İkincisi, həmin ifadələr yığıni nəliyi, necəliyi dil kollektivinin üzvlərinə, o cümlədən danışan və dinləyənə məlum olmalıdır. Üçüncüsü, nitq etiketi ifadələrinin gözlənməsi və pozulması hallarını müəyyən edən qaydalar mövcud olmalıdır. Dördüncüsü, nitq etiketləri ifadələrinin konkret nitq şəraitləri ilə bağlı olduğunu başa düşmək zərurəti işləməlidir" (2, 25).

Nitq etiketinin ünsiyyət və nitq prosesində bilavasitə iştirakı onun nitq ilə sıx bağlılığı ilə izah oluna bilər. Onlar arasındakı üzvi əlaqə yerinə yetirdikləri funksiyalarında da nəzərə çarpır.

Nitqin və nitq etiketlərinin nitq prosesində daşdığı funksiyaları arasında üzvi əlaqəni hər birinin ayrıca funksiyalarına nəzər saldıqda görmək

mümkündür. Nitqin funksiyaları dilçilik ədəbiyyatlarında aşağıdakılar şəklində verilir:

1. Nitqin magik (ovsun) funksiyası – sözün fəvqəladə, sirlə təsir qüvvəsi bu funksiya ilə ifadə olunur.

2. Nitqin nominativ funksiyası – bu funksiyada əsas məqsəd fikri adresata çatdırmaq, yaxud insanlar arasında əlaqə yaratmaq deyil, fikrin bu və ya digər obyektini göstərmək, onu adlandırmaqdır.

3. Nitqin diakratik funksiyası – bu funksiyadan nitqin tamamlanması, korreksiyası məqsədlə istifadə olunur.

4. Nitqin okkazonal funksiyası – nitqə qeyri-nitq situasiyasının əlavə edilməsində özünü göstərir. Məsələn, savadsız adamla danışıqda əlimizi stola vurmağımız nitqin okkazonal funksiyası ilə bağlıdır.

5. Nitqin siqnal funksiyası – bu nitq vasitələrindən adresatı xəbərdar etmək, adresatın müəyyən reaksiyasına nail olmaq məqsədlə işlədilir.

6. Nitqin emotiv funksiyası – danışanın hiss və duyğularını ifadə etmək məqsədi ilə işlədilən sözlərdə danışan dinləyənə müəyyən bir hərəkəti etməyə sövq etdikdə təzahür edir.

7. Nitqin ekspressiv funksiyası – bu funksiya ilə fikrin ifadəli verilməsi şərtlənir.

8. Nitqin estetik (poetik) funksiyası – bu funksiya nitqin estetik gözəllikdə qurulmasına xidmət edir.

9. Nitqin etnik funksiyası – nitq vasitəsilə danışanın milli mənsubiyyətini bildirməsi, ifadə etməsi nitqin etnik funksiyası ilə bağlıdır.

10. Nitqin fatik funksiyası – nitqdən danışanla dinləyən arasında kontakt yaratmaq məqsədilə istifadə olunur.

Nitq etiketləri, bir növ "ayna" rolunu oynayır və hər bir insanın daxili mədəniyyət və mənaviyyətinin güzgüsünə çevrilir. Nitq etiketinin əsasını nitq formulları təşkil edir. Nitq etiketi formulları nəzakətli davranış və əxlaq xüsusiyyətlərini əhatə edib, 3 əsas qrupa ayrılır: 1) başlanğıc; 2) orta; 3) son. Nitq davranışı sferaları isə sosial-məişət, sosial-mədəni, elmi-tədris, ictimai-siyasi, rəsmi-işgüzar kimi sahələrdə fəaliyyət göstərir.

Nitq etiketləri bir sıra başlıca dil funksiyalarını yerinə yetirir, bunları sadalamaq yerinə düşərdi. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

1. Kontakt yaratma funksiyası. Bu funksiya ünsiyyət prosesində həyata keçir. İnsanların bir-birilə əlaqə, münasibət yaratmasına kömək edir. Ünsiyyət insanların ən böyük tələbatlarından sayılır. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar bir-birini qarşılıqlı anlamaya səy edir, öz fikir və duyğularını ən səmərəli formada çatdırmağa çalışır. Kontakt yaratma funksiyası danışanın həmsöhbətinin diqqətini cəlb etdiyi, onu məlumatın qəbul edilməsinə hazırladığı zaman təzahür edir.

2. Apelyativ funksiya. Bu funksiya çağırış məqsədli olub, müraciət olunanı bildirir. Apelyativ funksiya ünsiyyətin yaranması, dialoqun baş tutması üçün əsas vasitə rolunu oynayan müraciət formullarını ehtiva edir. Müraciət formulları bu funksiya vasitəsilə

çağırılan şəxsi bildirir. Əlbəttə, müraciət formulları söhbətin başlanmasına rəvac verir. Bu baxımdan, müraciət formullarının düzgün seçilməsi önəmlidir. Müraciət formulları seçilərkən insanlar arasında tanışlığın dərəcəsi, yaş, cins, sosial status, vəzifə, peşə və məşğuliyyət, ünsiyyət şəraiti, söhbət iştirakçılarının miqdarı kimi amillər nəzərdə saxlanmalıdır.

3. Kontaktiv funksiya (adlandırma). Görkəmli rus dilçi alimi prof. Lidiya Federenko müraciət formullarını şərh edərkən qeyd edir ki, müraciət sadəcə çağırır, həm də onu adlandırır, yəni kontaktiv funksiya daşıyır. Apelyativ funksiya həmsöhbətə yönəlmiş nitq pozisiyasındakı rolu ilə bağlıdırsa, kontaktiv funksiya nəzakət anlayışı ilə əlaqədardır.

4. Volyuntativ funksiya, yəni həmsöhbətinə iradəsini bildirmə, ona təsiretmə funksiyası. Volyuntativ funksiya nitq etiketlərinin emosional-dəyər funksiyası ilə bağlı olub, xahiş, dəvət, icazə, məsləhət, təklif, rica situasiyalarında volyuntativ funksiyalı nitq etiketlərində təzahür edir. Təsiretmə ünsiyyət prosesində olduqca mühüm amildir. Nitq təsirli olduğu halda danışan həmsöhbətinə təsir edib öz fikir və duyğularını ifadə edə bilər.

5. Emotiv funksiya dilin ekspresiv-emosional funksiyası ilə sıx bağlıdır. Bu funksiyanın vasitəsilə həmsöhbətlər bir-birinə öz duyğu və arzularını ifadə etməyə kömək edir və emosiyaların, hissələrin çatdırılmasında mühüm rol oynayır" (2, 32).

Məqalənin aktuallığı. Nitq etiket-

ləri nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ünsiyyət-nitq prosesində mühüm rol oynayır və məxsus olduğu xalqın milli-etnik təfəkkürünün, mədəni-əxlaqi dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Həmçinin, nitq etiketləri cəmiyyətdə etik-mədəni danışıq və rəftar normalarının nizamlayıcısıdır. Məqalədə cəmiyyətdə insanlararası münasibətlər sistemində nitq etiketinin rolu qabardılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Nitq mədəniyyətində nitq etiketlərinin mövqeyi məsələsi məqalədə yer alır və dil-nitq proseslərində nitq etiketlərinin iştirakından bəhs açılır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti. Nitq etiketlərindən gündəlik həyat fəaliyyətində istifadə olunması insanlar arasında etik-mədəni ünsiyyətin qurulmasını təmin edir. Nitq ünsiyyəti prosesində nitq etiketlərindən istifadə hər situasiya üçün işlədilməsi uyğun olan söz və ifadələrin seçilməsini şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013
2. Azərbaycan dilində nitq etiketləri (məqalələr toplusu). Bakı, 2016
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2003

4. Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, 2007
5. Qarayeva H. Azərbaycan dilində nitq etiketlərinin öyrənilməsi məsələləri. Bakı, 1999
6. Seyidov S. Psixologiya. Bakı, 2007

РЕЗЮМЕ

Позиция речевого этикета в речевой культуре и роль речевого этикета

Этикетный речевой этикет является неотъемлемой частью речевой культуры и они являются носителями этических-культурных норм в обществе. На языке каждой нации выстраиваются, создаются в соответствии с ее национальной идентичностью, этничностью, принадлежностью и социально-эстетическими ценностями, зависят во имя речевого этикета. Этикетный речевой непосредственно участвуют в процессе говорения и становятся выражением чувств и мыслей людей, идей и мыслей.

SUMMARY

Position of speech etiquettes in speech culture and role in speech

Speech etiquettes are an integral part of the speech culture and they are the carriers of ethical-cultural norms in society. In the language of each nation, statements made in accordance with its national identity, ethnicity, and social-aesthetic values are given in the name of speech etiquettes. Speech etiquettes are directly involved in the process of speaking and become an expression of people's feelings and thoughts, ideas and thoughts.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

ORDUBAD DİALEKTİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfiyyə İSMAYIL,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA Naxçıvan Bölməsinin böyük elmi işçisi

Açar sözlər: Ordubad dialekti, sintaktik, ədəbi dil.

Ключевые слова: Ордубадский диалект, синтаксические, литературный язык.

Keywords: Ordubad dialect, syntactic, literary language.

Azərbaycanda dilçiliyin sintaksis bölməsi aparılan çoxsaylı elmi-tədqiqatlar nəticəsində artıq kifayət qədər mükəmməlləşmişdir. Bununla əlaqədar Akademik Kamal Abdullayev qeyd edir ki, "...sintaksis elmin inkişafı boyu müəyyən əhəmətlər formalaşmışdır, bu əhəmətlərə görə Azərbaycan sintaksistlərini yaxın və xarici türkologiyada tutduqları mövqelərinə görə yaxşı tanıyırlar" (1, s. 6). Doğrudan da, XX əsrin axırncı onillikləri Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində nailiyyətlərlə səciyələndir. O 40-cı illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə 1960-1970-ci illərdə, Azərbaycan dilinin sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifatın münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər N.Z.Hacıyevanın, Ə.Abdullayevin, Z.Tağızadənin, H.Bayramovun, Y.Seyidovun, H.Mirzəzadənin, M.Cəfərzadənin və başqalarının işlərində öz əksini tapmışdır. 1970-1980-ci illərdən sonra Q.Kazımovun, K.Abdullanın, Ə.Cavadovun, M.Adilovun, F.Ağayevın, N.Abdullayevin və digərlərinin elmi işləri sintaktik yarusun təsnifat quruluşundan kənarda qalan bir sıra vacib hadisələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. Təbii ki bu hadisələr nitq fəaliyyətinin, kommunikativ ünsiyyətin bütün sahələrini, bütün pillələrini əhatə edir. Akademik M.Ş.Şirəliyev konkret olaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sintaksis məsələlərinin qanunauyğunluqları (8) ilə bağlı tədqiqat apararaq alimlərdən biri olmuş, Azərbaycan ədəbi dili ilə dialekt və şivələrdə sintaksisin praktik sintaktik təs-

viri ilə ədəbi dil arasındakı fərqli xüsusiyyətləri araşdırmış, gəlincən elmi nəticələri elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdıraraq nəzəri problemlər ortaya qoymuşdur.

Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti də sintaktik xüsusiyyətləri baxımından kifayət qədər zəngin dil faktlarını özündə mühafizə edən ən qədim yaşayış məskənlərimizdən biridir. Müasir Azərbaycan dilinin müəyyən ərazi ilə hədudlanmış yerli dialekt və şivə ilə bağlı olan budağı da mövcuddur. Belə ki, hər bir şəhərin, rayonun danışığı dili, dialekti olduğu kimi, Ordubad rayonunun da öz dialekt və şivələri vardır. Dialekt sözü yunanca "danışığı, ləhcə, şivə" (9, s. 12), "xalqın bu və ya digər ərazidə yaşayan müəyyən hissəsinin dili" (10, s. 45) deməkdir. Ümumiyyətlə, dialekt anlayışı dilçilik baxımından ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən canlı xalq danışığı dilidir.

Məlumdur ki, alimlərimiz Azərbaycan dialektlərini 4 qrupa ayırırlar: Şərqi (Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran qrupu şivələri), qərbi (Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi), şimali (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri), cənubi (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi) (8). Göründüyü kimi, Ordubad dialekti cənub qrupuna aiddir və ədəbi dildən fərqlənir.

"Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparılmaqla normaya salınmış dildir" (6, s. 37). Onun normalarını bilmək və ona riayət etmək hər bir mədəni insan üçün zəruridir. Di-

alekt isə müxtəlif rayon və şəhərlərin danışığıdır. Ordubad dialekti həm leksik, fonetik, həm də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə başqa qrup dialektlərindən – şərqi, qərbi, şimali qrupundan fərqlənir. Hətta nəinki başqa qrup dialektlərindən, eləcə də aid olduğu cənub qrupu dialektlərindən də fərqlənir.

Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Sadə cümlələrdə mübtədanın, əsasən, iştirak etməməsi nəzərə çarpır. Bu kimi cümlələrdə xəbərdəki şəxs sonluğu mübtədanın hansı şəxsdən ibarət olduğunu asanlıqla bildirir. Deməli, buradan aydın olur ki, bu cümlələrin mübtədası hər hansı bir şəxs əvəzliyindən ibarətdir. Məhz buna görə də onun cümlədə iştirak etməməsi məzmunca heç bir pozğunluq əmələ gətirmir. Ordubad dialektində mübtədası buraxılmış cümlələr mübtədası meydana olan cümlələrə nisbətən daha çox işlənir. Məsələn: Köşşəyi atarax çələ (Kotam); Küçədə uşxlarınan qovələşdix (Vələver); Dəstərxanı tez yığışdırdım (Vələver); Çörəyimizi yeyib uşxlarınan öynəməyə getdix (Vənənd); Sabax gəlin gətirməyə gedix (Dıms); Niyə bizə gəlmisən ki? (Dəstə); Köldən kikəx yığməyə getdix (Əylis); Sizə qonəx gələcəx (Ordubad); Ay bala, gügələri bəxkadan qov! (Əylis);

Bu heç də onu göstərmir ki, Ordubad dialektində şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədali cümlələr yoxdur. Belə cümlələr az işlənir, yəni nisbətən azdır. Məsələn: Unnar hər gün bizə gəllər (Disor); O, məşinin təkərlərini saldı (Kotam); Biz gürəx sizə də gələx (Əndəmic); Mən hər gün sən görəm (Disor); Siz bizə gələrsuz (Üstüpü); Sən niyə belə qanıyı qəyetdin ki? (Dəstə); Siz nə vaxt çörəx bişirərsuz? (Üstüpü);

2. Bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Ordubad dialektində də sintaktik xüsusiyyətlərdən biri vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə nisbətən daha çox inkişaf etməsidir.

Vasitəsiz nitqdə müəllifin sözü, yəni danışana aid olan hissə, əsasən, mübtədə və xəbərdən ibarət olur, bu hissədə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri işlənir. Məsələn:

Koroğlu dedi: "Qoyun üç gün keşsin xəbər çıxmasa, dallarınca gedərix" (Vələver); Eldar dedi: "Siz ölmüysəz, Valeh qabağa düşəndə mən dedim, dəy bizim işimiz bitdi" (Vənənd); Mən deyirdim: "Kaş birçə tez qocalardix, bu adamlar da bizdən əl çəkərdi" (Xanağa); Qız dedi: "İti görüm, qurdu görüm, Gülbəlanı görmüym" (Dizə);

Ordubad dialektində vasitəsiz nitqdə müəllifin sözünün yalnız xəbərdən ibarət olması da geniş yayılmışdır. Məsələn: "Sən mənimnən başarammassan, otur öz yerində" (Nüsnüs); "Sən qoxma, mən heç kim batarmaz" (Kotam); "Sən niyə belə fikri eyisən ki" (Dəstə); "Ayo, qağa, qoyunnarı bəri qaytar e" (Qoruxlar); "Hanı bizdə sizinki kimi hülü?" (Aza); "Əgəca çıxmayın, yıxılırsuz" (Üstüpü);

3. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, burada təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, birinci növ təyini söz birləşmələri heç bir şəkilçinin iştirakı olmadan yaranır. Birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə edildiyi kimi, ikinci tərəfi isim, birinci tərəfi sifət, say və işarə əvəzliyindən də ibarət ola bilər. Ordubad dialektində birinci növ təyini söz birləşmələrinin bütün bu növlərinə təsadüf edilir:

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Poşt Həsən camata çataca məhtubları payladı (Vənənd); Daş əv kərpic əvdən yaxşıdır (Aza); Hammı həyətdənə dəmir qapı saldırır (Dıms);

b) Birinci tərəfi (təyin) sifət, ikinci tərəfi (təyinlənen) isimdən ibarət olanlar: Dadlı bu-lamac bişirərix, şirin hövla bişirərix (Nüsnüs); Mən əşşam mərxəli söhbət əliyəcam (Vənənd); Lan xoruz döyüşkən olur (Kotam); Bizdə dadlı meyvələy oluy e (Dəstə); Bu qədəy geniş yey sənə daylıx eliy ki? Gəl otuy buyda (Dəstə) və s.

c) Birinci tərəfi (təyin) say, ikinci tərəfi (təyinlənen) isimdən ibarət olanlar: Biz dünən üç tay un aldix (Vələver); Un beşaçılan alıb yeddiyəndə patdatdix (Ordubad); Küçəyə

xeyli şəxs toplaşmışdı (Vələver) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri müəyyən morfoloji əlamətin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrdə birinci tərəf şəkilçisiz, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçilərinə qəbul edərək işlənir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi isimlə ifadə edilir. Məsələn: Sən hər gün maş şovrası bişirirsən? (Nüsnüs); Əmud ağacı bizim həyatda çox olur (Üstüpu); Vətən torpağı hamı üçün əzizdir (Disər); Penir bolunun şərovi yerə tökülürdü (Diza); Qada, niyə bizə inax südü gətirməduz? (Üstüpu);

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri hər iki tərəfində şəkilçinin iştirakı ilə yaranır. Birinci tərəf ziyalilik hal şəkilçisi, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisini qəbul edir. Bu birləşmələr hər iki tərəfi bütün nitq hissələrindən ibarət ola bilər.

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Qalxozun sədri xeyli dolanıb getdi (Diza); Pəncərəni şüşəsi az qardı ki, sınıb yerə tökül-sün (Vənənd); Kitabın cilidi cınlmışdı (Düyülün); Unveristetin labarantu bizim qonşumuzuydu, sora başqa yerə köçüb (Aza).

b) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi saydan ibarət olanlar: Uşaxlan ikisi də bizim qohumdu (Disər); Şagiddərdən üçü əla qiymət almışdı (Vələver); Məhtabimizdən məllimlərdən beşi bu il ali məhtəbi qurtanıb (Vənənd); Qonşumuzun biyi haqqında danışmaq istiyəm (Dəstə); Tələbələni unu imtannan kəsildi (Unus); Uşaxlardan beşi dedi ki, sabax siza gələcəyix (Ordubad) və s.

c) Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi əvəzlilikdən ibarət olanlar: Şagirdəndən hamısı dərse gəlmişdi (Disər); Məllilən bəzisi iclasa qalmamışdı (Vənənd); Adamnan kimisi urdaydı, kimisi yox (Əndəmic); Kitablan bəziləri təmtəzəydi (Vələver).

d) Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar: Məm hüşüm dəğilib də, bilmiyəm ki neyniyəm (Dəstə); Un yaşı mən deyim həşdədi keçər (Nüsnüs); Sənin paltarın mənim paltarımnan eynidi da (Aza); Ordubad dialektində birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən baş-

mürəkkəb təyini söz birləşmələri də tez-tez rast gəlinir. Kələm yarpağının dolması, məv yarpağının dolmasından dadlı olur (Nüsnüs); Çinar ağacının yarpağı enni olur (Üstüpu); Cəmat klubun qəpisinin əgzına yığılmışdı (Xanağa); Altıncı sinfin divar qəzetinin redaktoru məhdəbimizin əlaçı şagirdidir (Vələver); Hindikqa yumurtasın sarısı ağından faydalıdır (Vənənd) və s.

4. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də mübtədanın substantivləşən feili sifətlə ifadə olunmasıdır. Məsələn: Ordubadda oxuyannar qutarışiblar (Nüsnüs); Qonax gələnnər üç-dört nəfəriydi (Diza); Əsgər gedənnər geri qayırdı (Qoruxlar); Nöbiyə durənnər yavaş-yavaş azalırdı (Vənənd); İclasda danışannar kırıxdı (Ağrı); Qalib gələnlər sevinmişdilər (Pəzməri) və s.

Beləliklə, Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən görünür ki, bu xüsusiyyətlər bütün dialekt və şivələrimizdən əsaslı sürətdə fərqlənir. Yalnız dialekt və şivələrdən deyil, ədəbi dildən də fərqlənir. Belə ki ədəbi dildə cümlədəki sözlərin sırası heç vaxt pozulmur. Amma Ordubad dialektində sıra çox zaman pozulur. Məsələn: xəbər mübtədadan əvvəl gəlir: Bülürəm mən bulların fındax-ların (Ordubad); Gördüm mən fitəkar adamların əxirət günün (Əndəmic); Oxudux da, biz qazetdə yazılannarı (Vənənd); Düşdüy yəğışə, xəsdələnməsək yaxşıdı (Vələver); Getməlisən e, sabax irayona sən (Dırmıs) və s.

İstər ədəbi dildə, istərsə də Ordubad dialektində sintaktik əlaqələr vasitəsilə söz birləşmələri və cümlələr arasında həm bərabərhuquqlu, həm də biri digərindən asılı olan sözlər yaranır. Bu sözlər müxtəlif dialektlərdə müxtəlif cür səslənsələr də, yəni formaca müxtəlif olsalar da, məzmunca eyni mahiyyət daşıyır. Cümləyə heç bir xələf gətirmir. Deməli, dialektlərdə müəyyən əşya, hadisə və anlayışları bildirən əl dəqiq söz və ifadələr var ki, ədəbi dilin zənginləşdirilməsində onlardan mütləq istifadə olunmalıdır. Yazıçılar sürətlərin danışmalarını fərdiləşdir-mək məqsədilə dialektlərdən bol-bol istifadə edirlər. Dialektlərin öyrənilməsi çox zəruridir.

Dilimizin tarixi inkişafını müəyyənələməkdə çətinlikdir. Belə ki, tədricən dilimizdən çıxmış bir sıra qədim söz və qrammatik formaların izləri dialektlərdə qorunub saxlanmışdır. Buna görə də dialektlərə etinasız münasibət bəsləmək olmaz. Onlar sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləşmələrində, tabeli mürəkkəb cümlələrdə, əlavələrdə və müasir Azərbaycan dilinin başqa sahələrində də müsbət rol oynayırlar.

Son olaraq qeyd etmək ki, dil tarixin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistikləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinedir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərin-dən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türk mənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik, həmçinin morfoloji və sintaktik analizi mübahisəli olan bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd edilmiş kimi, dialektlər başqa dillərin təsirinə daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qadər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qadər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qadər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında daha az məruz qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K., Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-innovation, 2016.
2. Abdullayev Ə, Y., Seyidov, A. Həsənov., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1972.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967.
4. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin

monografik tədqiqinə aid program. (Tərtib edənlər: M. Şirəliyev, K. Ramazanov və R. Rüstəmov) Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1956.

5. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərəcə vəsaiti). Bakı, APL-nin nəşri, 1979.

6. İbrahimov B., Naxçıvan şivələri qrupu-mə ləksik xüsusiyyətləri. Bakı, Lenin adına APL-nin nəşriyyatı, 1960.

7. Naxçıvan MSSR-in dialekti və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.

8. Şirəliyev M., Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.

9. Şirəliyev M., Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957.

10. Vəliyev A.H., Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, ADU, 1960.

РЕЗЮМЕ

Синтаксические особенности орду-бадских диалектов

В статье о природе синтаксический диалектной Ордубада. Таким образом, ка-жется, что Ордубадские диалекты син-таксические особенности, эти особенности существенно отличаются. Просто диалект а не литературный язык также разви-ваются. Таким образом, иногда не нарушал порядок слов в предложении литературного языка. Но диалект Ордубада часто наруша-ется. Следует отметить, что некоторые диалекты предметы, события и понятия, ко-торые вы можете использовать их, чтобы обогатить литературный язык.

SUMMARY

That Ordubad dialect syntactic features

The article is about the nature of syntactic dialect Ordubad. Thus, it seems that Ordubad dialect syntactic features, these features are funda-mentally different from the dialect. Just dialect not a literary language also differ. So, never violated the order of words in the literary language sen-tence. But the dialect of Ordubad often violated. It should be noted that certain dialects items, events and concepts that are the exact words and phrases that you can use them to enrich the liter-ary language

NƏSRƏDDİN TUSİ

Sənən **İBRAHİMOV**,
BDU-nun professoru

Xacə Nəsrəddin əbu Cəfər Məhəmməd bən Məhəmməd Həsən Tusi (1201-1274) XIII əsrdə Şərqdə ən məşhur alimlərdən olmuşdur. Onun əsli Azərbaycanın Ordubad bölgəsindən olsa da, sonradan ailəsi Xorasana köçmüş və Məhəmməd də 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuşdur. Ona görə də nisbəsi "Tusi" kimi qəbul olunmuşdur. Tusinin atası da dövrünün məşhur fəqihlərindən olmuşdur. Gənc yaşlarından atası ona yüksək təhsil vermiş, Nəsrəddin ədəbiyyata, elmi kəşflərə, xüsusilə, astronomiya elminə böyük maraq göstərmişdir. Gənclik illərini Tusda keçirən Nəsrəddin sonra Nişapura gedib Müyəddin Salim bən Bədran, Kəmaləddin bən Yunis əl-Musəli, Fəridəddin Damad Nişapuri kimi alimlərdən dərs almışdır. Monqol yürüşlərindən əvvəl bir neçə il ismaili hərəkatının tərkibində olmuşdur.

İsmaili hərəkatının liderlərindən biri olan Nəsrəddin Əbdülrəhim bən Əbi Mənsur ona yaxşı münasibət bəsləmiş və elminə xüsusi qiymət vermişdir. Məhz onun xahişi ilə Əbu Əli Müskəviyyənin "Əltəharət" (قراصل) kitabını "Əxlaqi-Nasiri" adı ilə tərcümə etmişdir.

1255-ci ildə Hülaki xanın qələbələrindən sonra ismaililər onun tərəfinə

keçdilər. Hülaki xan Nəsrəddin Tusini özünün vəziri etdi. 1257-ci ildə Hülaki xan Bağdadı ələ keçirib, xilafətə son qoyandan sonra Şərqdə maarifçilik işləri başladı və riyaziyyatçıları bir yerdə toplayıb, onlar üçün Marağada rəsədxana tikdi. Həmin rəsədxanada elmi işləri Nəsrəddin Tusi həyata keçirirdi. Rəsədxana həm də Şərqi riyaziyyat elmləri üzrə mərkəzinə çevrildi və həmin mərkəzin 400 minədən çox kitabı olan kitabxanası var idi. Nəsrəddin Tusinin rəsədxanadakı işlərinin məhsulu kimi onun yazdığı məşhur "Zici-Elxani" (زج الخلد) kitabıdır.

Nəsrəddin Tusi həm də Azərbaycan dövlətçilik tarixində böyük xidmətlər göstərmişdir. İlk dəfə onun təşəbbüsü ilə dini vəzifələrlə dövlət vəzifələri birləşdirilmişdir. Dini işlərə də dövlət nəzarət etmişdir. Tusinin Hülaki xan yanında böyük hörməti var idi. Məsələn, "Ölmüşlərin vəfatı" (تافى) kitabında yazılır ki, dövrün məşhur alimi və şairi Əlaəddin Ətamülk Cuyənini edam etmək istəyəndə işə Tusi qarışır və onu ölümdən xilas edir.

Nəsrəddin Tusi 1273-cü ildə vəfat etmiş və qəbri İraqın Kazimiyyə şəhərindədir.

Tusinin kəlama, hikmətə, riyaziyyata, ədəbiyyatşünaslığa, nücum, məntiq,

əxlaq, hermenevtika elminə dair 200-dək kitabları var.

Bu kitabların hamısından bəhs etmək imkan xaricindədir. Ancaq onun birbaşa ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan kitablarından bəhs etmək çox vacibdir.

N.Tusinin 1244-cü ildə yazdığı "Əsasül-iqtibas" (من ابحتق ال مسائل) kitabı şərqdə "Şəfa" kitabından sonra məntiq elmi haqqında olan ən sanballı kitabdır. Kitab 9 məqalədən ibarətdir. Hər məqalə bir neçə fənnə və hər fənn bir neçə fəslə bölünür. Müəllif qədim Yunan elmində olan məntiqə dair kateqoriyaları 9 məqalədə şərh edir. Kitab 1947-ci ildə Tehrandə çap olunmuşdur.

Onun məntiqə aid ikinci kitabı "Təcridi-məntiq" (قطر من دىر جت) adlanır və kitabı Tusi 1258-ci ildə yazmışdır. Bu kitaba Tusinin şagirdlərindən olan Əllamə Hilli (...-1325) və XVI əsrdə Mövlə Mahmud ibn Məhəmməd Təbrizi 1507-ci ildə şərh yazmışdır.

Tusinin məntiqə dair başqa bir kitabının adı belədir: "Məqalati-əşr ya kateqoriyas" (ای رشع تال اقم) – təəssüflər olsun ki, bu kitabı lazımcına tədqiq olunmamışdır.

Məntiqə aid başqa bir kitabını 1258-ci ildə yazmış və onun adı "Tədil əl-meyra fi nəğd tənzil əl-əflak" dir. Bəzi mənbələr yazır ki, guya bu kitabı Müfəzzəl Əbhəri yazmışdır, sadəcə olaraq Nəsrəddin Tusi onu şərh etmişdir. Əslində isə kitab Tusi tərəfindən yazılmış və başqaları bunu şərh etmişlər.

Kəlam elmi haqqında Tusinin yazdığı kitablardan biri belə adlanır: "Təcridül-əqaid". Kitab altı fəsildən

ibarətdir: birinci fəsildə ümumi məsələlər, ikincidə zahiriyyələr və təzahürlər, üçüncüdə Allahın isbatı və sifətləri, dördüncü peyğəmbərlik haqqında, beşincisi imamət haqqında, altıncı isə qiyamət və onun isbatı haqqındadır. Tusinin bu əsərinə Əllamə Hilli 1326-cı ildə şərh yazmış və həmin şərh 1311-ci ildə Bombeydə və 1353-cü ildə isə Səyda şəhərində çap olunmuşdur. Başqa bir şərh 1416-cı ildə Şəmsəddin Mahmud ibn Əbdürrəhman ibn İsfahani (694-749) yazmışdır. Əlaəddin Əli ibn Məhəmməd Quşçu (...-1447) da bu kitaba şərh yazıb Kirman hakimi Sultan əbu Səid xana təqdim etmişdir. Sonrakı şərh Molla Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd Sədiqi Dəvvani (...-1501) yazıb əvvəl Sultan Yaqub Bayanduri Ağqoyunluya və sonra Sultan Bəyazidə təqdim etmişdir. Bu şərh Mir Sədrəddin Məhəmməd Dəştəki Şirazi (1424-1499) tənqid etmiş və ona bir çox əlavələr etmişdir.

Ümumiyyətlə, Nəsrəddin Tusinin bu kitabı orta əsrlər Şərq fəlsəfi düşüncəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün, ona müntəzəm olaraq elmi şərhlər yazılmışdır. Həmin şərhləri yazanların özləri də Şərqi mütəfəkkir alimləri olmuşdur. Onların hamısı barədə geniş bəhs etmək imkan xaricindədir, ancaq adlarını çəkmək lazımdır:

-Mövlə Əbdürrəzaq ibn Əli ibn Hüseyn Lahici Fəyyaz (...-1641);

-Zeynəlabdin Əli ibn Abdulla Bədəxşani 1614-cü ildə kitaba şərh yazmış;

-Məhəmməd Cəfər ibn Seyfəddin Astrabadi 1842-ci ildə yazmışdır;

-Məhəmməd Kazım ibn Məhəmməd Rza əl-Təbəri 1834-cü ildə yazmış və Məhəmməd şah Qacara ithaf etmişdir;

-Mövlə Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili 1589-cü ildə şərh yazmışdır;

-Şeyx Əlaəddin Əbülülə Məhəmməd ibn Əhməd behişt İsfərani də əsərə şərh yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İsfərani özü Tusinin şagirdlərindən olmuşdur;

-Mirzə İmaməddin Mahmud əf-Şərif ibn Mirzə Məsud Simnani XVII əsrdə Bühranpurun qazısı olmuş və 1658-ci ildə şərh yazmışdır;

-Mövlə Bilal Şaxəti əl-Qaini;

-Molla Məhəmməd ibn Süleyman Tünkabünün 1884-cü ildə öz şərhini yazmışdır;

-Təbrizi nisbəli bir alim tərəfindən yazılmış "Təhriri-təcrid əl-əqaid" kitabı;

-Əbi İmru Əhməd ibn Məhəmməd Misrinin 1356-cı ildə yazdığı "Əlmöfid" adlı şərh;

-Əllamə Əkmələddin Məhəmməd ibn Mahmud əl-babəriti Hənəfinin (...-1384) yazdığı şərh;

-Fazil Xızırşah ibn Əbdüllətif əl-müntəşəvinin (...-1449) şərh;

-Bağdad qazısı Qivaməddin Yusif ibn Həsənin (...-1516) şərh;

-Molla Əhməd ibn Məhəmməd Mehdi Nəraği Kaşanin (...-1828) şərh;

-Əmir Rza Hüseyni Qəzvinin (...-1953) şərh;

-Kəmaləddin Paşazadə Şəmsəddin Əhməd ibn Süleymanın (...-1533) şərh;

-Seyid Əmir Məhəmməd Əşraf ibn Əbdülhəsən Əhməd ibn Zeynalabdin

əl-Hüseyninin (...-1732) şərh və s.

Olsun ki, kitabın başqa alimlər də şərhlər yazmışdır. Ancaq onlar barəsində əlimizdə məlumat yoxdur. Fakt bundan ibarətdir ki, Tusinin yazdığı bu kitab uzun bir tarixi dövrdə kəlam elmini öyrənməkdə əsas vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, kitabın Allahın dərkilə bağlı fəsilləri daha çox şərh edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsrəddin Tusinin özü də bəzi kitablara şərhlər yazmışdır. Məsələn, 1246-cı ildə İbn Sinanın məşhur "Şərhi-ışarat" və ya "Həlli-müşkilat əl-ışarat" kitabına dərin məzmunlu şərhlər yazmışdır.

Tusinin elmi yaradıcılığı o qədər genişdir ki, onu dövrünün ensiklopedik biliyə malik alim hesab edə bilərik. Yazdıqları isə, sanki bir elmi institutun yaratdığı həcmdədir. Azərbaycan elm tarixində bu qədər geniş ensiklopedik biliyə malik alimə rast gəlmək olmur. Onun elmi dünyagörüşü bir elm sahəsində cəmləşməmiş, əksinə dövrün bütün elm sahələrini əhatə etmişdir. Məsələn, 1288-ci ildə yazdığı "Qəvaid əl-əqaid" və "Füsuli-Nasiriyyə" əsərlərində Tusi savadlı bir fəqih kimi diqqətimizi cəlb edir. Bu kiçik elmi monoqrafiyada Tusi etiqadın əsas prinsiplərini dinin böyük şeyxləri kimi şərh edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəsrəddin Tusi bir şair olmaqla yanaşı, həm də sənədlə nəsrimizin görkəmli nümayəndəsidir. Onun qeyd etmədiyimiz başqa elmi əsərlərinin siyahısı belədir:

1. "Böyüklərin xasiyyətləri".
2. "Başlangıç və son".
3. "Varlıq və onun növləri".
4. "İnsan ruhunun əbədiyyəti".
5. "Qeyri-maddi substansiyanın sübutu".
6. "Vacibətin isbatında hükəmalərin dəlillərinə dair Katibinin iradlarının rəddi".
7. "Elmi məqalənin şərh".
8. "Eynüzzaman Cili risaləsinə dair Xacənin sualları".
9. "Müzakirələr".
10. "Sorgular".
11. "Şəmsəddin Məhəmməd kişinin suallarına cavab".
12. "Nəsin sualları".
13. "Mühəddinin suallarına cavab".
14. "Yeddi məsələ".
15. "Rumdan göndərilmiş bir neçə sualın cavabı".
16. "Seyid Rükəddinin suallarına cavab".
17. "Xacənin Əsirəddin Əbhəriyə məktubu".
18. "Nəcməddin Dəbirana cavab".
19. "Həmin alimə cavab".
20. "Katibinin başqa sualına cavab".
21. "Tusinin cavabı".
22. "Yerdəki canlılar və onların energetikası".
23. "Antonim və sinonimlərin vəhdəti".
24. "Məfhum idrakın ifadəsidir ya yox?".
25. "İzzəddövlə Səd ibn Mənsur ibn Kəminəyə cavab".
26. "Xacənin hükəmalardan birinin tənəffüz haqqında sualına cavabı".
27. "Xacə Tusinin alimlərdən birinin orqanizmin sağlamlığına dair verdiyi suala cavabı".
28. "Vücudun xeyrinə dair cavab".
29. "Səbəblər və nəticələr".
30. "Sıralanmış səbəb və nəticələr bəhsi".
31. "Səkkiz məsələ".
32. "Altı məqalə".
33. "Cəvahirnamə".
34. "Mirasın qiyməti".
35. "Meyar əl-əşar" (Şeyrin meyarı).
36. "Tələbələrin əxlaqı".
37. "Cahangüşə"yə əlavə".
38. "Qədim şahların adətləri".
39. "Farsca rəml".
40. "Rəmlə giriş".
41. "Rəmlin on iki xanasının ehkamı".
42. "Müxtəsər rəml".
43. "Məxfinin açılması qaydası".
44. "On kateqoriya".
45. "Yaradılmışların əzəli vəhdəti".
46. "İmamət haqqında".
47. "İlahi vəhdətin sübutu".
48. "Məcburluq və ixtiyarlıq".
49. "Aktiv düşüncənin sübutu".
50. "Cəbr və ixtiyar".
51. "Etihad".
52. "Hikmətin sahələri".
53. "Qanun məəcəlləsinə şərh".
54. "Tibb qaydaları".
55. "Ölüm zəruridir".
56. "Nəsi-hətnamə".
57. "Xilafətnamə".
58. "Təbriz qibləsi".
59. "Arximedinin dairənin sınıması barədə məqaləsi".
60. "Tərəcümeyi-əxlaqi-Nasirəddin Möhtəşəm".
61. "Əlai təqvim".
62. "Xacədən məktub".
63. "Faydalar".
64. "Həndəsəyə giriş".
65. "Bələğət kitabı".
66. "Aydın trayektoriyasının həddüdü".
67. "Qələbə kitabı".
68. "Planetlərin hərəkəti və təqvim".
69. "Təqvim elmi barədə kitab".
70. "Astronomiya elminin tədrisi".
71. "Politologiya və astronomiyaya dair on fəsil".
72. "Arximed planetlərinin qısa icmalı".
73. "Beyt əl-bab".
74. "Astralobiyanın əsaslarına dair on fəsilli kitab".
75. "Musiqi haqqında məqalə".
76. "Düzbucaqlı çoxbucaq".
77. "Rəml elmi".
78. "Planetlərin dərkində məhdudluq".
79. "Astronomiyanın tədrisi".
80. "Varlığın sübutu".
81. "Varlığın isbatı".
82. "Nəsiriyyə".
83. "Dini ayinlərin faydası".
84. "Elmin, alimin və obyektlərin mahiyyəti".
85. "Subyektivlik və obyektivlik".
86. "Nəfs haqqında bildiklərimiz".
87. "Hikmət sirlərinin şərh".
88. "Yetkinliyə dair tibbi mübahisə".
- 89.

"Axirətin məkanı və zamanına dair işarələr", 90, "Hisslərə qapılma", 91. "Könüllər bağçası", 92. "Təhifə", 93. "Zübde" kitabının tərcüməsi", 94. "İbn əl-Müqəffər'in "Adi ədəblər" kitabının tərcüməsi", 95, "Yollar və ölkələr" kitabının tərcüməsi", 96, "Səqnamə", 97, "Qanunnamə", 98, "Təbərənəmə", 99, "Xacə Nəsrin salavatı", 100, "Şəriətin kəşflərə yol açması", 101, "Örüz və qafiyə haqqında kitab", 102, "Səbəb və nəticə haqqında", 103, "Xacə Tusinin hikməti", 104, "Vəhdətdən küllün yaranması", 105, "Alın yazısının isbatı", 106, "Müqəddəsliyin quyəsi", 107, "Mübahisə mədəniyyəti", 108, "Xilaskarlıq missiyasının sübutu", 109, "Övvəl-axır", 110, "Ruhun əbədliliyi", 111, "Ruhun həqiqiliyi", 112, "Ömir əl-möminin Əli-əleyhissəlamın fəzilətləri", 113, "Xacə Nəsrəddin Tusinin məqalələri", 114, "Əməllərin yaranması", 115, "Qoyunun boynuna görə hökm etmək və sair", 116, "Risala", 117, "Boynuna baxıb hökm vermək", 118, "Üsuli-kafinin" şərh", 119, "Kitab əl-məsətir", 120, "İxlas" surəsinin şərh", 121, "Əsr" surəsinin şərh", 122, "Seyr və süluk haqqında" 123, "İsmaililərin istəyinə uyğun bəraət və dostluq", 124, "Nemətlər, xoşluqlar və ləzzət haqqında", 125, "Təhvil və ya təsəvvür haqqında", 126, "Dünya aynası olan bədə", 127, "Təhafül'ün şərh", 128, "Təqvim elminə dair qısa şərh", 129, "Qəribə incilər kitabı", 130, "Ayin ehkamları və onun altı vəziyyəti", 131, "Yeddi ulduzun təsiri və Ayın yaxınlaşması", 132, "Allahın qüdrəti".

133. "Xacə divanından bir qitə". 134, "Batiniyyənin təsdiqinə dair "Möminlərin amalı" risaləsi". 135, "Boşboğazlıq haqqında". 136, "Təncim" risaləsinin şərhli".

Əsərlərin siyahısından da görüldüyü kimi, Nəsrəddin Tusinin sənədli nəsrində elmin müxtəlif sahələrinə dair elmi məqalələr var. Həmin elmi məqalələrin bəzisi hətta (Məsələn, "Nəsihətnamə") türk dilində yazılmışdır. Azərbaycan bədii nəsrindən fərqli olaraq elmi-sənədli nəsr əsas etibarilə ərəb-fars dilində yazılırdı. Bu da orta əsrlərdə məktəblərdə dərslərin ərəb-fars dilində aparılması ilə əlaqədardır. Qeyd etdiyimiz kimi, Tusinin də inkişafında böyük xidmətləri olan Təbrizdəki Rəbi-Rəşidi Universiteti XIII – XIV əsrdə dünyanın ən qabaqcıl universiteti idi və bu qabaqcillığı saxlamaq üçün müntəzəm olaraq tədris proqramlarına yeni fənlər salınırdı. Təbii ki, həmin fənləri elmi materiallarla təmin etmək üçün kitablar lazım idi. Nəsrəddin Tusi də məhz həmin elm ocağının sifarişləri ilə bir sıra elmi kitablarını yazırdı. Sadaladığımız kitabların, demək olar ki, hamısı xüsusi sifarişlərlə yazılmışdır.

Nəsrəddin Tusi həm də dövrünün məşhur şairlərindən idi və fars dilində yazdığı 700 beytlik divanı zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bir şair kimi Tusinin şərləri dövrünün fəlsəfi mühakimələrini, poetik düşüncəsini özündə ehtiva edir:

Məndən bir-bir eşit, yadında saxla,
Türklərdə illərin adları belə sırada.
Siçan, öküz, pələng, dovşan,

əjdaha, ilan,

Qoyun, meymun, toyuq, it, qaban,
atdır inan.

Göründüyü kimi, Nəsrəddin Tusinin poeziyasındakı mövzuların özü də elmi xarakter daşıyır. Qədim və Orta əsrlərdə ədəbi simaların bədii yaradıcılığı həm də elmi məlumatlarla zənginləşirdi. Təsədüfi deyil ki, elmin müxtəlif sahələrinə dair fikirlər Nizamini, Nəsiminin, Füzulinin poeziyasında öz əksini tapmışdır. Nizami poeziyası daha çox hikmət, məntiq elmi ilə zəngindir. Nəsiminin yaradıcılığında qədim Hind fəlsəfəsində xüsusi konsepsiya olan vəhdəti-vücudun poetik ifadəsi var. Füzulinin poeziyasında təkcə qədim Hindistanın və Çinin dini-fəlsəfi görüşləri deyil, hətta "Səhhət və Mərz" povestinin timsalında tibbi mühakimələr öz əksini tapmışdır. Eləcə də Nəsrəddin Tusinin poeziyasında astronomiya, məntiq, əxlaq, fiqh, hermenevtika və s. kimi elmlərin müddəaları öz əksini tapmışdır.

Nəsrəddin Tusinin ədəbi-elmi irsini İran alimlərindən Müdərriş Rəcəvi, Səid Nəfisi, Zəbiulla Səfa araşdırmış və müvafiq kitablar yazmışlar. Müdərriş Rəcəvinin yazdığı "Xacə Nəsrəddinin həyat və yaradıcılığı" adlı elmi monoqrafiyası M. Məhəmmədi və V. Mustafayev tərəfindən tərcümə edilərək 2002-ci ildə "Nəsrəddin Tusinin həyatı və əsərləri" adı ilə çap olunmuşdur. Səid Nəfisi onun barəsində "Yadnameyi-Xacə Nəsrəddin" kitabını yazmış və böyük İran ədəbiyyatşünası Zəbiullah Səfanın redaktorluğu ilə

Tehranda çap etdirmişdir. Eləcə də Azərbaycanda A.Rzayev "Nəsrəddin Tusinin dövrü. Həyatı və yaradıcılığı" adlı elmi monoqrafiya yazıb 2001-ci ildə çap etdirmişdir.

Bir şair və alim kimi onun elmi-ədəbi irsinin son zamanlarda dünya səviyyəsində tədqiq edilməsi, həm də siyasi məqamlarla əlaqədardır. Aydın məsələdir ki, sonuncu xəlifə Mötəsimin edam edilməsində onun böyük rolu olmuşdur və bu əməlinə görə islam fəqihləri onun əsərlərinin araşdırılma-mağına, alim kimi təbliğ olunmamağına fitva vermişlər. Yalnız 1979-cu ildə İranda islam inqilabından sonra İnkilab Rəhbəri İmam Xomeyninin fitvası ilə həmin qadağa ləğv edilmişdir və Nəsrəddin Tusinin hərtərəfli tədqiqinə start verilmişdir.

Nəsrəddin Tusinin "Əsa ül-iqtibas" adlı elmi əsəri poetika elminə aid ən sanballı əsərdir. Tusi bu elmi traktatında poetik elminin mahiyyətini açır. Əgər Yunan elmində bu mövzunu vaxtilə Aristotel özünün "Poetika" və "Ritorika" kitabında işləmişdirsə, Şərqdə poetika elminin tədqiqi tarixində bu mövzu ilk dəfə Nəsrəddin Tusi tərəfindən işlənmişdir. Tusinin poetikaya dair elmi fikirləri belədir:

Tusiyə görə poetika elə bir sənətdir ki, insan öz hiss və həyəcanlarını təxəyyülü vasitəsilə ifadə edir. Bu problemə qarşı tarix boyu münasibət də müxtəlif olmuşdur. İndi həmin problemə bağlı vahid – ortaq variant tapılmışdır. Yəni şerin vəznü və qafiyəsi olmalıdır. Müəyyən vəznərdə ifadə olunan fikir

iki məzmununda ola bilər: həqiqi və məcazi. Həqiqi o deməkdir ki, sözlərin ifadəvi xüsusi ahənglə düzülür. Məcəzi mənə o deməkdir ki, sözlərin misralarda sayca bərabərliyi şərti xarakter daşıyır. Keçmişdə musiqi notları da bu ahəng üstündə qurulurdu. Elə natiqlik elmi də bu metodologiya əsasında yaranır.

Tusi əsərində qeyd edir ki, indi elm vəznin nəzəri əsasları üzərində çalışır. Bu mənada sözün həqiqi mənası əsas götürülür. Şeir ahəngində eyniliyi ölçmək üçün "fai" təfilsindən istifadə edilmişdir. Şeir ahəngində eynilik olmazsa onun vəznə pozular. Məsələn bir şeir müsəmmətlə (səkkizliklə) deyilsə və başqası müsəddəslə (yeddiqlik) deyilsə, onda şerin strukturu pozulur.

Müəllifə görə, misraların sonunda sözlərin həm qafiyə olması onların tələffüzünü eyniləşdirir. Antik şeir nümunələrində qafiyə olmurdu. Sonrada ərəblər şeirə qafiyə gətirdilər və başqa xalqlar da ərəblərdən götürərək, şeirlərində qafiyə istifadə etdilər. poetikada qafiyə elmi xüsusi bölmədir. Qeyd etdiyimiz vəzn problemi isə əruz elminə aiddir. Ancaq bunun da fəlsəfi və məntiqi mahiyyəti var. Məntiqi nöqtəyindən nəzərdən yanaşanda vəzn həm də estetik zövqdür. Estetika elmində sözün gözəlliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. poetikada isə ahəngə və qafiyəyə malik olan hər bir əsər şeir hesab edilir. Əlbəttə, vəzn və qafiyə məsələsində sözün mənası nəzərə alınmır. Ola bilər ki, həmin sözlər mənalı olsun və ya mənasız olsun, ancaq onlarda olan vəzn və qafiyə şeirin poetik məzmununu

ifadə edir.

Tusi qeyd edir ki, nəzəriyyəçilərin təliminə görə yazılmış əsərin qafiyəsi və vəznə yoxdursa o şeir hesab edilmir. Antik dövr alimləri isə belə hesab edirdilər ki, təxəyyülün ifadə etdiyi bütün əsərləri şeir hesab etmək olan şeirin vəznə onlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Antik Yunan ədəbiyyatında da şeirləri vəznə yazmırdılar. Eləcə də qədim ibri, seyrani və fars şeirində də vəzn olmamışdır.

Tusiyə görə, vəzn və qafiyə əvvəl ərəb şeirində əmələ gəlmiş, sonra başqa dillərə keçmişdir. Düzdür, fars şeirində olduğu kimi, başqa xalqlar da öz şeirində ərəblərdən gəlmə vəznlərə əlavələr etmişlər. Ümumiyyətdə xalqların məişəti şeir yaradıcılığına ciddi təsir etmişdir. Bu mənada tarixə baxanda görürük ki, müəyyən xalqlar tərəfindən şeirin bəzi vəznləri müəyyən dövrlərdə qəbul edilmiş, sonra ondan imtina edilmişdir. Ancaq poetikanın təxəyyül məhsulu olması həmişə sabit olaraq qalmışdır. Sadəcə olaraq şeir yazma metodologiyası dəyişmişdir. Şeirin özəlliklərindən danışanda onu qeyd etmək lazımdır ki, onun əsas predmeti sözdür, qafiyədir və vəznədir. Məntiqi baxımdan isə şeir təxəyyülün məhsuludur.

Poeziyanın fəlsəfəsindən danışanda onu da deməyi özümüzə borc bilirlik ki, söz həm də düşüncənin ifadəsidir. Məhz söz vasitəsilə insanın mənəvi dünyasını dərk edirik. Onun necəliyini müəyyənləşdiririk. Təxəyyüldə yaranan söz həm də insanın hansı səviyyəli adam olmasını göstərir. Tusi bu məsələ-

lərə də diqqət etmiş və göstərmişdir ki, əksər adamlar "nəfslərini" təxəyyülün məhsulu olan sözlərlə ifadə edirlər. Ona görə də sözləri oxumaqla insana nifrət edir və ya rəğbət bəsləyirik. Buna görə də insanlar natiqliyin əsas alətlərindən olan şeirdən, onun əsrarəngiz vəzn və qafiyələrindən istifadə etməklə özlərini ifadə edirlər ki, sözlər insanlara estetik zövq verir. Tusiyə görə sözlərdə mənə olmayanları ictimaiyyət qəbul etmir. Onlar cəmiyyət tərəfindən rədd edilir. Bu mənada deyilən sözlər və dərin fikirlərin özləri də xüsusi olaraq bəzədilməlidir ki, onu ictimaiyyət qəbul etsin. Tusiyə görə kəlmələrin bəzəyi məhz qafiyə və vəznədir. O, poetika sənətindəki həmin keyfiyyətləri belə qruplaşdırır: Sözlərin ahəngi və vəznə; Səslərin ahəngi; Sözlərin mənası; Sözün fonetikasi və onun mənasını bildirən hərəkətlər.

Sonra sözün estetikasından bəhs edən Tusi qeyd edir ki, söz eşidilərkən elə bir tərzdə olmalıdır ki, onun mahiyyətini, mənasını elmi idrak qəbul etsin. Bu mənada sözün fəhəti onun mənasını dərk etməyə kömək edir. Tusi bu prosesin özünü də bir elm adlandırır. Həqiqətən də, Şərqdə bələğət elminin öyrənilməsi tarixi qədimdir. Həzrət Əlinin "Nəhcül-bələğət" kitabından başlayaraq Şərqdə bələğət elmi əsrlər boyu dərinlən öyrənilmiş və onun tərkib hissələri olan: fəhəhət, bəyan, məni, bədi – dərinlən araşdırılmışdır. Bu sahədə Xətib Təbrizinin, Vəhid Təbrizi kimi azərbaycanlı alimlərinin də xidmətləri məlumdur. Bələğət elminin

nəzəri əsaslarını ərəb alimi Əbdülqadir Cürəni XI əsrdə "Əsrarül-bələğət" adlı elmi traktatı ilə yaratmışdır. Tusinin də bu kitabdan xəbəri var idi və o həmin kitabdan bəhrələndirərək özünün poetika elminə dair nəzəri fikirlərini ifadə etmişdir.

Tusi əsərində sözün psixoloji məqamlarına da diqqət vermişdir. O, Firdovsinin "Şahnamə"sindən misal götürərək göstərir ki, söz insanın mənəvi-psixoloji durumunu da ifadə edir:

Sabah gün çıxanda qurular meydan,

Orda Əfrasiyab olar, bir yanda da mən.

Sonra şeirin estetikasından danışan Tusi gözəlliyin tərənnümünə dair nümunə verir və sübut etməyə çalışır ki, şeir həm də şairin estetik zövqünü ifadə edir. Sözün estetikasından bəhs edən Tusi həm də şeirdə ifadə olunan psixoloji sarsıntuları, sevinci, kədəri də ön plana gətirir və poetik duyumla həmin hissələrin ifadəsinin xüsusi məharət tələb etdiyini qeyd edir. Şeirdə olan ictimai motivlərdən də bəhs edən Tusi qeyd edir ki, bu sənət həm də sosial problemlərin, siyasi münaqişələrin qarşısını ala bilər. Tusi onu da qeyd edir ki, antik şeirdə daha çox ictimai problemlər qoymuşlar, indi isə şeirlər məzmun etibarilə məhəbbətin tərənnümünə, gözəlin vəsfinə həsr edilir.

Tusi əsərində daha çox vəznin mahiyyətindən bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, vəznlər oynaqlıq insanları

çuşa da gətirə bilər və ya həzin olub onları rıqqətə də gətirə bilər, hətta elə vəzlərdən söhbət açıq ki, onlar heyvanları belə hərəkətə gətirə bilər.

Sonra qafiyədən bəhs edən Tusi qeyd edir ki, onlar bir neçə cür olur: dəqiq ahəngə malik olanlar, qeyri-dəqiq ahəngililər.

Ədəbi janrlardan və növlərdən bəhs edən Tusi bildirir ki, Yunanıstanda mövzuya uyğun janrlardan istifadə etmişlər və həmin ədəbi növləri mövzulara görə qruplaşdırmışlar. Məsələn, faciədən, həcvdən yazanda onu – tragediya adlandırmışlar. Yaxud da rəzil, şər işləri təsvir edən şeir janrları olmuş, sevinci, fərəhi tərənnüm edən ədəbi növlər olmuşdur. Tusi qeyd edir ki, yazılan əsərlər hansı janra aid olurdusa, antik dövr ədəbiyyatında həmin ədəbi növə aid vəzn də seçilirdi. Bu da şeirin təsir gücünü artırırdı. Müəllif qeyd edir ki, həmin yaradıcılıq metodu artıq dəbdən düşmüşdür.

Kitabının ikinci fəslində Tusi şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən danışır. Bu sahədə də spesifik xüsusiyyətlərdən bəhs edən müəllif təsvir obyektlərini belə qruplaşdırır: heyvan və quşların təsviri; insanları və hadisələri təsvir etmək; peşə bacarıqlarını təsvir etmək.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən söz açarkən Tusi şairin poetik zövqündən, onun bacarığından da, istedadından da bəhs edir. Deyir ki, təsvir obyektinə elə tərənnüm olmalıdır ki, oxucuya zövq versin. Bu mənada tərənnüm olunanın nə olduğunu anlamaq lazımdır. Kədər

verilməsi üçün müvafiq ahəng, sevincin ifadəsi üçün müvafiq ahəng məqsəduyğundur. Vəzlərin mahiyyətindən danışan Tusi qeyd edir ki, hiss və həyəcanların ifadəsi üçün uyğun vəzlər seçilməlidir. Tusi şeirdə üç komponentin bir-biri ilə bağlı olmasını qeyd edir: söz seçimi, ahəng və vəzn. Bunların düzgün seçimi şeirin bədii dəyərini artırır. Bədii fiqurlardan bəhs edən Tusi deyir ki, şeirdə simvollar geniş istifadə edilir. Misal olaraq o Şərqdə geniş yayılmış Mani adlı şairin və dini ideoloqun şeirlərini misal gətirir. Deyir ki, cansız bir varlıq bir obrazın simasında canlanır. Xeyir bir insanın simasında, şər başqa bir obrazın simasında verilir. Bu ənənəni III əsrdə Şərq ədəbiyyatına Mani dinini yayanlar gətirmişlər. Tusi isə həmin poetik yaradıcılıq üslubunu müasiri olduğu ədəbiyyatda yaradılan darğa obrazında vermiş və onun bir surət kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Onlar ibarətdir: istehza və rişxənd, əzab və iztirabların təsviri, sakit darğanın qəzəblənərək kimisə incitməsi.

Tusi kitabında şeirin yaranma səbəblərindən bəhs edərək yazır: şer iki səbəbdən yaranır – estetik zövq xatirinə və aşıqlıqla əlaqədar. Bu tip şeirlərin bədii təsvir vasitələrindən bəhs edən Tusi məcazlardan: təşbehdən, istiarədən və onların xarakterik xüsusiyyətlərindən açır.

Tusi “Əsas ül-iqtibas” əsərində həm də sözlərin leksik mənalarından, onların şeirdə oynadığı roldan bəhs etmişdir. Sözlərin təsnifatından danışan

Tusi qeyd edir ki, onlar hərflərdən ibarətdir və həmin hərflər də sait və samitlərdən ibarətdir. Eləcə də müəllif arxaik sözlərdən və morfologiyadan söz açıb isimləri, onların əmr və sual növlərini şərh edir. Ərəb əlifbası ilə yazıda əksini tapmayan qısa və əksini tapan uzun saitlərdən danışır. Yazıda əksini tapan və heç bir səs ifadə etməyən əyn, tənvin işarələrindən, eləcə də sözlərin sadə və mürəkkəb olmasından danışır onların semantikasını izah edir.

Sonra müəllif divan ədəbiyyatının əsas kateqoriyalarından söz açıb “touzi” (oxşar tərzdə səslənən sözlərin təkrarı: dərənin dərdinə dərman dedilər dildarı), cinaslar (şəkilsə əyni, mənaca müxtəlif olan omonim sözlər), müdəvər (sözlərin mənasında dairəvilik: şərəfim, namım, məramım, canım mənim), tərsi (sözün mənasının tərsinə çevrilməsi: sultanlıq dərvişlikdir. Dərvişlik sultan), mücənnəh (bütün beytlərin əyni sözlə başlanması), cəm və təfrik (əlamətləri birinci misrada toplamaq, sonrakı misrada bölmək: kirpiyin ox, yanağın alma: biri öldürür, o biri yaxır), müləmmə (misraları müxtəlif dillərdə olan şeir), mətlə (qəzəl və qəsidənin ilk beyti), hüsnü-təxəllüs (şairin təxəllüsü) və s. barədə izahat verir.

Tusinin bu məsələlərə dair öz fikrini bildirməsi bir çox problemlərə aydınlıq gətirir. Belə ki, bizə məlum olur ki, XIII əsrdə poetika sənəti inkişaf edirdi və ona dair nəzəri fikirlər söylənilirdi. İkinci tərəfdən də ədəbi tənqid. ədəbiyyat nəzəriyyəsi özünün inkişaf

səviyyəsini Tusinin bu əsərində bürünə verir. Tusinin “Əsas ül-iqtibas” elmi traktatı poetikanın öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəsərdin Tusinin başqa bir elmi traktatının adı “Meyarül-əşar” kitabıdır. Bu kitabda müəllif şeirin vəzləri və onun poetikası barədə geniş məlumat vermişdir.

Tusinin elmi nüfuzuna dair belə faktlar var: Səfəvi hökmdarı Şah Abbas Şərq elmində yüksək xidmətlərinə görə xüsusi fərmanla Nəsərdin Tusinin vətəni olan Ordubad dövlət vergilərindən azad etmişdir. XIX əsrdə Naxçıvan Rusiyanın tərkibinə daxil olarkən ordubadlılar həmin fərmanı rus çarına təqdim etmiş və dünya elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Nəsərdin Tusi kimi bir şəxsiyyəti yetişdirdiklərini və bu xidmətləri sayəsində Şah Abbasın mərhəmətinə layiq olduqlarını bildirmişlər. Rusiya çarı da özünü Şah Abbasdan aşağı görmək istəməmiş və xüsusi fərmanla Ordubad camaatını dövlət vergilərindən azad etmişdir. Onun fərmanında yazılmış bu sözlər xüsusilə diqqətə cəlb edir: “Ordubad bölgəsi vergidən azad edilsin. Əsas: Şah Abbasın fərmanı”. Həmin sənəd indi də Rusiyanın Ermitaj arxivində saxlanılır.

Tusinin pedaqoji fikirləri daha çox “Əxlaqi-Nasiri” kitabında öz əksini tapmışdır. Məlum məsələdir ki, Tusinin dövründə yaradılmış “Rəbi-Rəşidi” mədrəsəsində təhsilin təşkili üçün elmi materiallar lazım idi. Bu məqsədlə Tusi elmi dünyagörüşü daha da genişləndirmək üçün Miskəvhədən tərcümə et-

diyi kitabın üzərində üç dəfə yenidən işləməli olmuşdur. Son dəfə ölümündən az əvvəl kitab üzərində bir daha işləmiş və "Əxlaqi-Nasiri" kitabına yeni fəsillər əlavə etmişdir. Faktiki olaraq Tusinin kitabda söylədikləri özünə məxsusdur. Çünki Miskəvehin "Ət-təharə" kitabı tamamilə dini xarakter daşıyırdı və bu da "Rəbii-Rəşidi" mədrəsəsi üçün yaramırdı. Çünki mədrəsədə Hindistandan, Çindən gələn tələbələr də təhsil alırdı və Misqəvehin islam təəssübkeşliyi ilə yazdığı kitabda bəzi fikirlər onların dini inanclarını təhqir edirdi. Xüsusilə, bütərəstliyə qarşı tutulan sərt mövqə həmin dinə sitayiş edən çinli və hindli tələbələrin dini ləyaqətini təhqir edirdi. Ona görə də Tusi kitabı tamamilə dini təəssübkeşlikdən uzaq elmi kontekstdə tamamilə yenidən işlədi.

Tusinin kitabda ifadə etdiyi elmi fikirlərə görə külli-varlıq dərəcə baxımından üç mərhələdən ibarətdir: heyvanat aləmi, insanlar və Allah dərgahı olan mələklər aləmi. Tusiyə görə insan öz əməyi, səyi, ağılı və iradəsi sayəsində Allah dərgahına yüksələ bilər. Bunun üçün insan gərək onu maddi aləmlə bağlayan düşkün maddi ehtiraslardan, nəfsdən uzaq olsun. Çünki nəfsinin əsiri olanlar zəlil olub heyvani keyfiyyətlər kəsb etməyə başlayırlar. Nəfsin tərbiyəsi ilə peyğəmbərlər, filosoflar, müəllimlər məşğul olur. Tusiyə görə həqiqi xoşbəxtlik; sağlam nəfs, mənalı nitq və şüurlu zəhmət sayəsində olur. "Mütləq insan"- deyəndə Tusi "kamil insan" tərbiyə etməyi nəzərdə tuturdu. Tusiyə görə buna nail olmaq üçün zəhmət

çəkmək lazımdır. Böyük Füzulinin "səfa cövrün məhsuludur" fikri də buradan qaynaqlanır.

Tusi hesab edir ki, kamil insanın tərbiyəsində təhsili önəmli yer tutur. Müəllimlər öz tərbiyələri ilə uşaqlarda səmimi duyğuları yaradıb mənafeyyatlarını saflaşdırırlar. Onların qəlbindəki zərərli duyğular məhv edirlər. Tusi hesab edir ki, kamillikdə ədalətli vicdan mühüm rol oynayır. O hesab edirdi ki, tərbiyədə kötək yox, şirinləşdirmə olmalıdır, ən son anda sadəcə danlama metodundan istifadə olunsa yaxşı olar. Tusi müəllimlik peşəsinə də üstünlük verirdi və deyirdi ki, əxlaqın saflaşdırılmasına xidmət edən peşə ən müqəddəs peşə hesab olunur və bu işlə müqəddəslər və ziyalılar məşğul olmalıdır. Tusinin fikrincə, ədalət ən ali fəzilətdir. O tövsiyə edirdi ki, uşağın tərbiyəsi ilə südəmərx vaxtından məşğul olmaq lazımdır. Uşağın tərbiyəsini göstərən fəzilət əlaməti həya hesab edilir. O deyirdi: uşağın mühiti sağlam olmalıdır, pislərlə ünsiyyətdə olmamalıdır. Vaxtında uşaqlardakı pis vərdişlərin qarşısını almaq və islah etmək lazımdır. Onlarda peşəyə və yaratmağa həvəs oyatmaq lazımdır. Uşaqlar yalana nifrət, pisə nifrət ruhunda tərbiyə olunmalıdır. O şit zarafatları uşaqlar üçün münasib hesab etmirdi. Tusiyə görə uşaqların yeməyi, qidalanma və istirahət rejimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tusi deyirdi ki, dərs deyərəkən danışığın şirinliyi və ahəngi uşaqlar üçün vacibdir: onları hirsələnmə vərdişlərindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Eləcə

də qeyd edirdi ki, uşaqlar cəmiyyətdə özünü aparmağı bilməli, böyük-küçük yerini bilməlidir. Tusi hesab edirdi ki, şərait, zaman, məkan uşaq tərbiyəsini əsas şərtlərindəndir.

Övladların tərbiyəsində ailənin və valideynin roluna xüsusi əhəmiyyət verən Tusi ailəni də uşaq tərbiyəsində əsas amil hesab edirdi. O deyirdi: uşaq bilməlidir ki, nə qədər faydalı iş görsə o qədər mükafat alacaq, pis işlərin müqabilində töhmət alacaq. Tusi pedaqoji fikirlərində əsasən aşağıdakı problemlərə əhəmiyyət verməyi vacib hesab edirdi:

- nəfsin sübutu, mahiyyəti, özünü dərk, nəfsin qeyri-maddi olması; mələk nəfsi, vəhşi nəfs və heyvan nəfsi;
- bədən nəfsin alətidir;
- xasiyyət və əxlaq;
- əxlaqın saflığı;
- fəzilətin növləri;
- fəzilətə zidd olanlar;
- zahiri fəzilətlər;
- ədalətin ən ali fəzilət olması;
- fəzilətə yiyələnmə üsulu və səadətə qovuşma;

- ən ali həzzin ilahi eşqdən qaynaqlanması;

- nəfsin sağlamlığı fəzilətin mahiyyətidir;

- fəzilətlərin olmamağı üzündən baş verən xəstəliklər;

- sədaqətin fəziləti və davranış normaları;

- Əflatunun vəsiyyətləri

Cəmiyyət və fərdi insan üçün kamillik yolunu Tusi belə təsvir edirdi:

- faydalı peşə, incə alətlər icad

etmək və xeyirli işlər görmək – sosial tərəqqinin rəhnidir;

- şərafət aləmi – məlakətlərdir, qəlbində ilahi nur olanlar ən kamil insanlardır;

- xoşbəxtlik və bədbəxtliyin sükani insanın ağılı və iradəsinin ixtiyarındadır. Elm-mədəniyyət-bilik-hikmət yolu ilə təkamül yolunu keçsə xoşbəxt olar – ilahi nur kəsb edib xoşbəxt olar. Əksinə nəfsinin əsiri olarsa zəlil olar.

- nəfs elə şeydir ki, həmişə tərbiyələnməlidir, bunun üçün müdriklik lazımdır;

- təlim-tərbiyə ilə yüksək fəzilətə çatmaq olar;

- ağılı yaxşını pisdən ayırmaqdır;

- yalnız maariflənmə ilə cəmiyyətə xoşbəxt ola bilər;

- Kamillik yolu: elm və əməldir.

Elm əməlsiz-əməl elmsiz olmur;

- Kainatın kamal dərəcələrini biləndən sonra insan küllin cüzlərini anlayır və övliyə dərəcəsinə çatır və Allah dərgahında səadətə qovuşur.

Tusinin bu fikirlərindən aydın olur ki, o, dünyanın və Allahın dərkində qədim hind-çin fəlsəfəsi olan vəhdəti-vücut fəlsəfi konsepsiyasına üstünlük verməlidir. Tusi özünün pedaqoji fikirlərində daha çox antik Yunan filosoflarına və Şərq mütəfəkkirlərinə üstünlük vermişdir. Aristotelin nəsihətlərini yüksək qiymətləndirən Tusi həmin nəsihətləri tərcümə edib "Əxlaqi-Nasiri" kitabında ayrıca vermişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Tusi həm də dövrünün böyük pedaqoqlarından idi.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vəqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSİYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLI
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227

Telefon: 498-55-33

E-mail: mehemed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.

Çapa imzalanıb 30.03.2018.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word programında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.